

Tartu Ülikool
Usuteaduskond
Magistriõpe (religiooniuuringud ja teoloogia)

Kaidi Ahas

**DIETRICH BONHOEFFERI KRISTOLOOGIAST LÄHTUV
ILMALIK KRISTLUS TEOLOOGILISTE VANGLAKIRJADE
PÕHJAL**

Magistritöö

Juhendaja:
Prof dr Anne Kull

Tartu 2021

Sisukord

SISSEJUHATUS	3
1. TAUST TEOLOOGILISTELE VANGLAKIRJADELE	10
1.1. Bonhoefferi biograafia	11
1.2. Bonhoefferi ja Saksamaa laiem kontekst	13
1.3. Bonhoefferi kristoloogia enne vanglakirju.....	15
1.3.1. Doktoritöö Sanctorum Communio	16
1.3.2. Habilitatsioonitöö <i>Act and Being</i>	18
1.3.3. The Cost of Discipleship	20
1.3.4. <i>Ethics</i>	22
1.3.5. Kokkuvõtlikult Bonhoefferi kristoloogiast	23
2. ILMALIK KRISTOLOOGIA: TEOLOOGILISED VANGLAKIRJAD	25
2.1. Täisikka jõudnud maailm.....	27
2.2. Religioonitu kristlus	31
2.2.1. Religiooni kriitika	32
2.2.2. Ilmalik kristlus	36
2.2.3. Kokkuvõte „religioonitust kristlusest“	41
2.3. Vastutustundliku tegutsemise eetika	42
KOKKUVÕTE.....	46
Bibliograafia.....	47
SUMMARY	53
LISA. Teoloogilised vanglakirjad.....	55
Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks.....	56

SISSEJUHATUS

Magistriõppe alguses soovitas mu töö juhendaja, prof dr Anne Kull, tutvuda Dietrich Bonhoefferiga (1906-1945). Esimesena lugesin Bonhoefferi üht kuulsaimat teost *The Cost of Discipleship*. Ma olin tema ideedest lummatud. Mulle sai kohe selgeks, et ma soovin Bonhoefferi kohta kirjutada. Nii hakkasin tema teoseid otsast peale lugema. Tema esimene raamat, mis on ühtlasi ka tema doktoritöö *Sanctorum Communio* (Pühade Osadus)¹ ei kõnetanud mind tol hetkel eriti. Teos püüab asetada sotsiaalfilosoofiat ja sotsioloogiat dogmaatika teenistusse. Samas nägin, et paljud ideed, mida ta doktoritöös avab, on ka tema jüngerluse raamatus, mida ma esimesena lugesin. Seejärel lugesin tema teoseid *Life Together*, mille ta kirjutas Finkenwalde seminarist² ja *Creation and Temptation*, mis on Bonhoefferi käsitus Genesisi algusest. Järgmisena lugesin ma esimest korda tema üht populaarseimat teost *Letters and Papers from Prison*. See jäi mulle esialgu mõistmatuks. Aastajagu Bonhoefferi täiendavat elu ja teoloogia uurimist ja mitmesuguste ideedega mängimist jõudsin ma tagasi vanglakirjadeni. Teist korda lugedes avanes see raamat mulle hoopis sügavamal viisil – tema ideed „religioonitust kristlusest“, „täisikka jõudnud maailmast“, „vastutustundlikust tegutsemisest“ on väga kaasaegsed ning ma mõistsin, et see oleks teos, mida ma uurida soovin.

Teema kirjeldus ja põhjendus. Minu töö teema on suuremas plaanis kristoloogia ning kitsendatult Dietrich Bonhoefferi „teoloogilised vanglakirjad“. Kristoloogia kaudu Bonhoefferi vanglateoloogiat kirjeldada tundub loomulik, sest Bonhoefferi „ilmalik kristlus“ algab kristoloogilisest probleemist (Kristus on inimelu keskelt välja tõugatud) ja taandub lõpuks kristoloogiasse, kuna Bonhoefferile

¹ Salumaa, Elmar. 1993. Dietrich Bonhoeffer ja tema teoloogiline mõttepärand. – *Akadeemia*. Vol. 10, No. 9. P 2165.

² Finkenvaldes korraldas Bonhoeffer illegaalset seminari (1935–1937). Põhjalikumalt on võimalik selle kohta lugeda raamatust Nelson, F. Burton. 1999. *Finkenwalde: Life in Community*. Pp 35-39. de Gruchy, J. W. (Editor). *The Cambridge companion to Dietrich Bonhoeffer (Cambridge Companions to Religion)*. Cambridge: Cambridge University Press.

religioonitus maailmas ei ole Kristus enam religiooni objekt, vaid temast saab „kogu maailma Issand“³.

Teoloogilisteks vanglakirjadeks peetakse tavaliselt kirju Eberhard Bethge⁴ (ja kolm essee vormis teost) alates 30. aprillist 1944.⁵ Kuna suurem osa neist kirjadest ja kirjutistest tegeleb igapäevaste probleemidega,⁶ siis kasutan ma selle töö jaoks spetsiifiliselt teoloogilisi kirju, mis Bonhoefferi uurija John de Gruchy sõnul, on tema vanglakirjutiste tuum.⁷ Millised kirjad täpsemalt nende hulka kuuluvad, saab vaadata töö lõpus olevast „LISA-st“. Teoloogilised vanglakirjad valisin ma eelkõige neis esile tuleva Bonhoefferi „uue teoloogia“⁸ tõttu. Salumaa kirjutab, et „vahest rohkemgi viljastavat materjali kui terviklikult valminud teosed pakuvad just nn vanglafragmendid“⁹. Teiseks sisaldavad need kirjad varasemaid tähtsamaid teoloogilisi ideesid, mitte *vice versa* ning need on intriigerivad ja kompaktselt esitatud.

Ma valisin vastava teema peamiselt kolmel põhjusel. Esimeseks: ma soovisin kirjutada spetsiifiliselt Bonhoefferi teoloogilistest vanglakirjadest, kuna neid lugedes nägin, et vanglakirjade sisu on endiselt, peaaegu terve sajand hiljem, päevakohane. Käesoleva töö kirjutamise ajal esinevad maailmas endiselt samad probleemid – polariseeritus, tõejärgsus, sekulariseeritus, kui maailmas, kus elas ja kirjutas Bonhoeffer. Probleemide põhjuseid tuleb küll tihti otsida teistest kohtadest. Kui 1930- te aastate Saksamaa tõejärgsus väljendus selle propagandamasina poolt peale surutud

³ **Bonhoeffer**, Dietrich, **de Gruchy**, John W. (Editor). 2010. *Letters and Papers from Prison (Dietrich Bonhoeffer Works, Vol. 8) (1st ed.)*. Minneapolis: Fortress Press. P 364 (kiri 30. aprill 1944).

⁴ Eberhard Bethge oli Bonhoefferi õpilane ja lähedane sõber. Bethge oli see, kes pärast sõda Bonhoefferi kirjad kokku kogus ning neid avaldama hakkas. **Bonhoeffer-de Gruchy**, 2010: 2-11.

⁵ Pärast 20. juuli 1944 atendaadi läbikukkumist oli vaid aja küsimus, et Gestapo viib Bonhoefferi plaaniga kokku. Bonhoeffer oli sellest teadlik ning ka sellest, et on väga tõenäoline, et ta vabadasse enam ei pääse. Tema teoloogilised kirjad saavad entusiastlikuma pöörde just sellest instantsist.

Bonhoeffer-de Gruchy, 2010: 2-4.

⁶ **Marty**, Martin E. 2011. *Dietrich Bonhoeffer's Letters and Papers from Prison: A Biography (Lives of Great Religious Books, 54) (Illustrated ed.)*. Princeton, Oxford: Princeton University Press. P 4.

⁷ **de Gruchy**, John W. *Editor's Introduction to the English Edition. Bonhoeffer*, Dietrich, **de Gruchy**, John W. (Editor). 2010. *Letters and Papers from Prison (Dietrich Bonhoeffer Works, Vol. 8) (1st ed.)*. Minneapolis: Fortress Press. Pp 1-34.

⁸ Eberhard Bethge on märkinud, et vanglas olles toimus Bonhoefferi teoloogilises mõtlemises nihe ning tema teoloogilistes kirjades tuleb esile tema “uus teoloogia”. Sellest pikemalt on võimalik lugeda: **Bonhoeffer-de Gruchy**, 2010: 20.

⁹ **Salumaa**, 1993: 2169.

tõdedes, siis tänapäeval võib tõejärgsest ühiskonnast rääkida seoses interneti omaksvõtuga kaasnenud informatsiooni ja selle allikate ülekülluse ja pea kõigile inimestele antud võimalusega kontrollimatult informatsiooni (ja arvamusi, anekdootlikke seiku, fantaasiaid ja muud sellist) jagada. Niisiis on esialgne kirjutamise põhjus Bonhoefferi ideede relevantsus ja aktuaalsus.

Mul oli soov kirjutada *justnimelt* kristlikust teoloogiast ning Bonhoefferi ideed on endiselt värsked ja hea alternatiiv liberaalsematele ideedele, mille kohaselt pole üht tõe ja „*anything goes*“.¹⁰ Bonhoefferi elu ajal ei olnud tavaline võtta kristlikus teoloogias nii radikaalne seisukoht nagu Bonhoeffer seda teeb: on üks tõde ja reaalsus ja see on Kristus. Seega on teiseks uurimise ajendiks uurida Bonhoefferi konkreetset ja realistlikku lähenemist kristlusele, mis ei kandu liigsesse abstraktsusse.

Bonhoeffer on väga populaarne, eriti angloameerika maailmas,¹¹ aga millegipärast on eesti keeles tema kohta vaid käputäis tõlkeid, uurimusi, artikleid. Enn Auksmann on eesti keelde tõlkinud Bonhoefferi „Odava armu“; internetist on leida vaid mõni eestikeelne artikkel saitidelt Kirik & Teoloogia,¹² Eesti Kirik¹³. Akadeemias on kirjutanud Elmar Salumaa Bonhoefferist kaks artiklit¹⁴ ja Jaan Lahe on eesti keelde tõlkinud Bonhoefferi kuus kirja¹⁵. See on põhiliselt kõik. Seega on mu kolmandaks kirjutamise põhjuseks asjaolu, et sellist teoloogilist uuendajat nagu Bonhoeffer, ei ole piisavalt uuritud ega isegi mitte tõlgitud eesti keelde.

Bonhoefferi vanglakirjadest iseenesest on raamatuid, kraaditöid ja muud kirjutatud väga palju, aga need panevad rõhku kas mingile spetsiifilisele teemale: nagu „religioonitu kristlus“ (Pugh, Jeffrey C. *Religionless Christianity: Dietrich Bonhoeffer*

¹⁰ **Karo**, Roland. 2016. Tõejärgne maailm, tõejärgne kristlus? – *Kirik & Teoloogia*. 02.12. URL: <https://kjt.ee/2016/12/toejargne-maailm-toejargne-kristlus/> (vaadatud 16.04.2021)

¹¹ **Salumaa**, 1993: 2165.

¹² **K&T Toimetis**. 2015. Eile möödus 70 aastat Dietrich Bonhoefferi surmast. – *Kirik & Teoloogia*. 10.04. URL: <https://kjt.ee/2015/04/eile-moodus-70-aastat-dietrich-bonhoefferi-surmast/> (vaadatud 16.04.2021)

¹³ **Vaher**, Anna-Liisa. 2006. „Suurteoloogi ümmargune juubel?“. – *Eesti Kirik*. 08.02. URL: <http://www.eestikirik.ee/suurteoloogi-ummargune-juubel/> (vaatasin 02.03.2021)

¹⁴ **Salumaa**, Elmar. 1993. Dietrich Bonhoeffer ja tema teoloogiline mõttepäränd. – *Akadeemia*. Vol. 10, No. 9, 2165-2180. **Salumaa**, Elmar. 1993. Vastupanu ja andumus: Vanglakirju ja -märkmeid. – *Akadeemia*. Vol. 10, No. 9, 2181-2194.

¹⁵ **Lahe**, Jaan. 2009. Kuus kirja Tegeli vanglast. – *Akadeemia*. Vol. 2, No. 239, 365-387.

in *Troubled Times*), Bonhoefferi äärmiselt sündmusterohke elulugu (Martin Marty *Dietrich Bonhoeffer's Letters and Papers from Prison: A Biography*), „täisikka jõudnud maailm“ (Hiroshi Obayashi *"The World Come of Age": Cultural Fact or Faith's Demand?*). Paul Dankers on kirjutanud doktoritöö teemal *The 'two natures' of Christ: A Critical Analysis of Dietrich Bonhoeffer's Christology*, milles ta on pühendanud alapeatüki vanglakirjade teoloogiale, aga 1) ta kirjutab lähtudes ainult Kristuse kaheloomu-õpetuse seisukohalt, 2) ei keskendu spetsiifiliselt *teoloogilistele* vanglakirjadele, vaid kõikidele kirjadele. Daniel Clayton Adams on kirjutanud magistratöö teemal *The Formation of the Prisoner-Theologian Dietrich Bonhoeffer: A Close Reading of Letters and Papers from Prison, from April 5, 1943, to July 20, 1944* (kusjuures tuntud Bonhoefferi uurija, de Gruchy on tema juhendaja). Ta tegeleb selles töös süvitsi vanglakirjadega, aga tema töö rõhuasetus on Bonhoefferi vanglakogemusel, mitte tema „uuel teoloogial“. Adams mõnab ka ise, et teoloogiliste vanglakirjade jaoks oleks vaja omaette töö kirjutada¹⁶ ja minu töö keskendubki Bonhoefferi teoloogilistele vanglakirjadele nii, et ma ei lähene neile mingist eeldusest, vaid tõlgendan neid nii, nagu nad (mulle) on.

Lähtetekstid. Bonhoefferi kohta on allikaid ülimalt palju, mis tegi ka mõnes mõttes keerulisemaks nende seast olulisema välja valimise. Saksa keelt ma pole kunagi õppinud ning seetõttu langesid saksakeelsed allikad kohe välja. Suurem osa allikaist on inglise keeles.¹⁷

Eestikeelsest kirjandusest kasutan Elmar Salumaa kahte artiklit Akadeemiast „Dietrich Bonhoeffer ja tema teoloogiline mõttepärand“ ja „Vastupanu ja andumus: Vanglakirju ja -märkmehid“. Jaan Lahe „Kuus kirja Tegeli vanglast“ on mulle suureks abiks Bonhoefferi tõlkimisel, kuna neli neist kuuluvad kirjade hulka, mida mina selles töös vaatlen.

¹⁶ Adams, Daniel Clayton. 2015. *The Formation of the Prisoner-Theologian Dietrich Bonhoeffer: A Close Reading of Letters and Papers from Prison, from April 5, 1943, to July 20, 1944*. Master's Thesis. University of Cape Town. P 26.

¹⁷ Enamik tsitaatidest, mida ma selles töös kasutan, olen ma inglise keelest ise tõlkinud; originaalide juurde lisanud märkuse.

Uurimuse peamiseks allikaks on *Dietrich Bonhoeffer Works, volume 8. Letters and Papers from Prison* ja spetsiifilisemalt seal olevad teoloogilised vanglakirjad.¹⁸ Nimetatud väljaanne Bonhoefferi vanglakirjadest on parim selle töö jaoks esiteks sellepärast, et see on kõige uuem väljaanne ning teiseks on selles palju ristviiteid Bonhoefferi enda kirjutistele. Bonhoefferilt kasutan ka teisi kirjutisi, näiteks *The Cost of Discipleship*, mis käsitleb kristlikku kutset olla Jeesuse jänger ja *Creation and Temptation* on Bonhoefferi käsitlus Genesisi algusest.

Töö ajaloolises osas, Bonhoefferi eluloo peatükis, kasutan ma põhiliselt John W. de Gruchy koostatud kogumikku *The Cambridge Companion to Dietrich Bonhoeffer*. See käsiraamat on kergesti jälgitav, hästi struktureeritud ning annab ajalooliselt detailse pildi Bonhoefferi ja tema-aegse Saksamaa ajaloo kohta. Alternatiivset ja mitmekesisist tõlgendust pakuvad ka Joel Lawrence'i *Bonhoeffer: A Guide for the Perplexed*, Jason G. Workmani magistritöö *Existing for Others: Dietrich Bonhoeffer's Ecclesiology* ja Jeffrey C. Pugh *Religionless Christianity*. Need on head täiendused de Gruchy käsiraamatule.

Peatüki „Bonhoefferi kristoloogia enne vanglakirju“ kirjutamisel olid abiks Bonhoefferi *Creation and Temptation*, mis on kogutud teos tema loengumaterjalidest. See on üsna keeruline eksegeetiline teos, kuid asendamatu, kui soovida Bonhoefferi kristoloogiat paremini mõista. Selle peatüki jaoks kasutasin veel Joel Lawrence'i raamatust *Bonhoeffer. A Guide for the Perplexed* peatükki 'Who is Jesus Christ for us Today?': *The Centrality of Christ in Bonhoeffer's Theology*, milles Lawrence võtab hästi kokku ning selgitab arusaadavalt Bonhoefferi Kristusele orienteeritud teoloogiat. Paul Dankers'i doktoritöö *The 'two natures' of Christ: A Critical Analysis of Dietrich Bonhoeffer's Christology*, mis nagu pealkirjast peegeldub tegeleb küll spetsiifiliselt kristoloogia kaheloomu õpetusega, siis on see siiski väga informatiivne ning toetun ka sellele.

Töö teise osa olen loonud põhiliselt teoloogilistest vanglakirjadest, mida ma analüüsin eelnevalt mainitud *Letters and Papers* raamatu vahendusel. Selle peatüki

¹⁸ Teoloogilistest vanglakirjadest on nimekiri LISA-s.

sekundaarkirjandus on kõige mitmekülgsem ning see on üles ehitatud erinevatele raamatutele, ajakirjade artiklitele, paarile dokumentaalfilmile, ühele videositlusele, mõnele magistritööle ja doktoritööle. Kõige enam viitan autoritele: John W. de Gruchy, Michael P. DeJonge, Robert P. Ericksen, John F. Fairclough, Tom Greggs, Trey Palmisano, Jeffrey Pugh, Jason G. Workman, Ralf K. Wüstenberg.

Töö struktuur. Kui töö kohustuslikud osad („Sissejuhatus“ ja „Kokkuvõte“) välja arvata, siis olen ma töö jaotanud suures plaanis kaheks: „Taust teoloogilistele vanglakirjadele“ ja „Ilmalik kristoloogia: teoloogilised vanglakirjad“. Taustakonteksti peatükis kirjeldan Bonhoefferi elulugu ja Saksamaa konteksti laiemalt, milles puudutan Bonhoefferile määravaks saanud instantse. Tausta kolmandas osas kirjutan Bonhoefferi tähtsaimast teoloogilisest alusest, kristoloogiast, kus ma võtan ette tema olulisemad ideed tähtsaimatest teostest.

Teises osas liigun ma oma töö peamise osani, milleks on Bonhoefferi religioonitu, ilmaliku kristluse uurimine tema teoloogiliste vanglakirjade kaudu. Selle peatüki olen ma jaotanud kolmeks, kuna selline struktuur tuleb minu arvates esile tema teoloogilisi kirju lugedes: esimene alapeatükk on „Täisikka jõudnud maailm“. Selles peatükis käsitlen ma Bonhoefferi vanglateoloogia alguses esitatud käsitluse sellest, kuidas inimkond jõudis nii-öelda „täisikka“. Järgmisena, peatükis „Religioonitu kristlus“ käsitlen ma Bonhoefferi halvustavat suhtumist religiooni alapeatükis „religiooni kriitika“ ning tema välja pakutud alternatiivi religioonivabast kristlusest alapeatükis „ilmalik kristlus“. Viimane peatükk „Vastutustundliku tegutsemise eetika“ on üles ehitatud Bonhoefferi üdini eetilisele kirjale *After Ten Years*¹⁹, milles ma esitlen Bonhoefferi kristoloogiale rajatud kristliku teo eetikat.

Metodoloogia. See töö on teoreetiline uurimus, mis liigitub meetodi poolest kvalitatiivsete uurimuste alla, kitsendatult süstemaatilise teoloogia valdkonda. Bonhoefferi tausta peatükist esimene alapeatükk „Bonhoefferi biograafia“ ja teine alapeatükk „Bonhoefferi ja Saksamaa laiem kontekst“ on ajaloolised, deskriptiivse

¹⁹ See kiri ei kuulu küll vanglakirjade sekka (Bonhoeffer kirjutas selle vahetult enne arreteerimist vandenõukaaslastele) teoloogiline on see kindlasti ning ma leian, et see kiri sobitub hästi Bonhoefferi teoloogiliste vanglakirjadega, andes neile sobiva eetilise mõõtme. **DeJonge**, 2016: 249.

laadiga uurimused. Nende jaoks kasutasin põhiliselt sekundaarkirjandust. Töö teises osas kasutasin uurimismeetodina primaar- ja sekundaarkirjanduse analüüsi –esialgu analüüsisin põhjalikult Bonhoefferi teoloogilisi vanglakirju teose *Letters and Papers from Prison* põhjal. Teoreetilise mitmekesisuse kontekstis ja muudest lisanüansside jaoks käsitlesin sekundaarkirjandust.

Magistritöös kasutatud artiklid olen suuremalt jaolt leidnud Tartu Ülikoolile avatud andmebaasidest EBSCO Discovery, ATLA Religion Database, mille peamisteks otsisõnadeks olid „Dietrich Bonhoeffer“ koos otsisõnade ja -fraasidega „prison letters“, „religionless christianity“, „nonreligious interpretation“, „world come of age“.

Artiklite kõrval kasutasin ka teisi allikaid: teatmeteoseid, raamatuid, kogumikke, väitekirju, videoloengut, dokumentaalfilmi.

Uurimisküsimused. Mu töö koosneb põhimõtteliselt Bonhoefferi kristoloogias ja eetikast. Bonhoeffer tüürib kogu vanglateoloogia jooksul selle poole, et seletada Kristuse olemust ilmalikust kristlusest lähtudes ning kuidas sellise käsitluse järgi peaks inimene tegutsema (funktsionaalne kristluse käsitlus). Ehk ma lähtun teoloogilisi kirju uurides järgmistest küsimustest:

- 1) Kes on Kristus ilmalikus maailmas, religioonitu kristluse järgi?
- 2) Kuidas peaks ilmaliku kristluse järgi maailmas elama?

1. TAUST TEOLOOGILISTELE VANGLAKIRJADELE

Joel Lawrence kirjutab, et paljude imetlusväärsete suurkujude elu tähtsust ja suurejoonelisust ei saa haarata pelgalt nende teoreetilisest poolest lähtudes, kuna tihti elusündmused, mis neid inimesi saadavad, määravad ka nende mõtted akadeemilistes teostes.¹ Teos, mida ma selles uurimuses peallikana kasutan (*Letters and Papers*) on küll väga hea kombinatsioon Bonhoefferi elust ja tema teoloogiast. Siiski jääb see ebapiisavaks, kui tahta Bonhoefferit mõjutanud sündmusi paremini mõista, kuna ta kirjutab kirjades palju igapäevaasjadest, mitte sündmustest, mis tema elu muutsid ja tema teoloogiale uue kursi andsid.

Bonhoefferit on nimetatud „elu teoloogiks“², sest tema teoloogia on osaliselt tõlgendus reaalsusest, mida ta koges. Michael L. Morison kirjutab, et Bonhoefferi teoloogiat peab vaatama paralleelselt tema eluga.³ Sellepärast on Bonhoefferi teoloogia tundmiseks vaja kasvõi pealiskaudselt tutvuda tema eluga, kuna osaliselt on tema teoloogia justnimelt vastus Natsi-Saksamaa poliitikale ning saksa rahva hoiakutele selle poliitika osas. Samas olen ma teadlik, et *kõiki* rõhuasetusi tänapäeva üle tuua oleks ilmselgelt anakronistlik. Clifford Green, kes on Bonhoefferit pikka aega uurinud, argumenteerib, et populaarne arusaam Bonhoefferi teoloogilisest pärandist kui ainult oma aja sünnitiseist ning sellest lähtuvalt tõlgendada seda ainult vastupanuliikumise, vandenõu ja märterluse kaudu, ei anna õiget pilti. Green läheneb Bonhoefferi teoloogiale holistlikult väites, et „Bonhoefferi teoloogia ei ole ainult ajaloo kaasnähtus“, vaid arvesse tuleks võtta ka tema teoloogilist panust enne natside võimuletulekut 1933. aastal.⁴

¹ **Lawrence**, Joel. 2010. *Bonhoeffer: a Guide for the Perplexed*. London, New York: T&T Clark International. P 2.

² **Wüstenberg**, Ralf K. 2008. Religionless Christianity and Religious Pluralism: Dietrich Bonhoeffer "Revisited". – *Journal of Theology for Southern Africa*. Vol. 131. P 4.

³ **Morison**, Michael L. 1981. Christology as the Unifying Factor in the Life and Work of Dietrich Bonhoeffer. Master's Thesis. Loyola University Chicago. P 1.

⁴ **Green**, Clifford. 2012. *Christus in Mundo, Christus pro Mundo. Bonhoeffer's Foundations for a New Christian Paradigm*. P 12. **Tietz**, Christiane, **Zimmermann**, Jens (Toimetajad). *Bonhoeffer, Religion and Politics: 4 th International Bonhoeffer Colloquium (International Bonhoeffer Interpretations) (New edition)*. Frankfurt, Berlin, Bern, Brussels, New York, Oxford, Vienna: Peter Lang.

Selle osa eesmärk on luua nii aja- kui ka mõttelooline kontekst, et mõista, kust tuleb Bonhoefferi ajend kirjutada „täisikka jõudnud maailmast“ ja „religioonitust kristlusest“. Bonhoefferi elu oleks väga sobilik põnevusfilmide materjaliks, aga minu lühikese töö jaoks on sobilik anda pelgalt ülevaade tema elu neist pöördepunktidest, mis tema teoloogia arengus olulist rolli mängisid. Kõigepealt kirjeldan ma Bonhoefferi elu, seejärel suuremat plaani tema tegutsemisest II maailmasõja-aegsel Saksamaal. Kolmandana annan ma pildi Bonhoefferi kristoloogias.

1.1. Bonhoefferi biograafia

Dietrich Bonhoeffer sündis 4. veebruaril 1906 Wrocławis. Juba 14-aastaselt tegi otsuse minna õppima teoloogiat. Aastatel 1924–1927 õppis Bonhoeffer Berliini ülikoolis, kus olid tema õppejõududeks näiteks Adolph von Harnack, Karl Holl ja Reinhold Seeberg⁵. Ta luges sel ajal palju tuntud šveitsi teoloogi, Karl Barthi. Luther⁶ ja Barth on Bonhoefferi teoloogias ühed enim kasutatud autorid.⁷

Pärast ülikooli läks Bonhoeffer Barcelonasse, kus ta teenis saksa koguduse vikaarpastorina. Ta läks tagasi Berliini 1929. aastal ning aastaga kirjutas ta valmis teise väitekirja⁸ tänu millele sai Bonhoeffer süstemaatilise teoloogia alal õppejõu koha Berliini ülikoolis. Enne õpetama asumist käis ta vahetusüliõpilasena New Yorgis. 1931. aastal naasis Berliini ning hakkas seal ülikoolis õpetama.⁹ Samal aastal valiti ta Ülemaailmse Kiriku Liidu Saksamaa ja Kesk-Euroopa Noorte sekretäriks (ingl. *International Youth Secretary for Germany and Central Europe for the World Alliance of Churches*).¹⁰

⁵ Reinhold Seeberg, kes oli tema doktoritöö juhendaja, rõhutas kiriku sotsiaalset olemust. Seeberg mõjutas Bonhoefferi eklesioloogiat tema doktoritöös *Sanctorum Communio: A Theological Study of the Sociology of the Church*. Osness, Erik. 2017. The Sacramentality of Bonhoeffer's Ecclesiology. Master's Thesis. Concordia University of Edmonton. P 4.

⁶ DeJonge, Michael P. 2017. *Bonhoeffer's Reception of Luther (1st ed.)*. Oxford: Oxford University Press. P 1. Lutheri suurest mõjust Bonhoefferi teoloogiale saab lugeda vastavast raamatust.

⁷ Lawrence, 2010: 3.

⁸ Bonhoeffer, Dietrich, Floyd, Wayne W, Rumscheidt, H. Martin, Reuter, Hans-Richard. 2009. *Act and Being: Transcendental Philosophy and Ontology in Systematic Theology (Dietrich Bonhoeffer Works, Vol. 2) (2nd ed.)*. Minneapolis: Augsburg Fortress Publishers.

⁹ Salumaa, 1993: 2165-2166.

¹⁰ Workman, Jason G. 2015. Existing for Others: Dietrich Bonhoeffer's Ecclesiology. A Senior Honors Project. Honors College East Carolina University. P 5.

Natsid tulid võimule 1933. aastal. Bonhoeffer oli väga pettunud, kui kirik uuele poliitilisele võimule vastu ei astunud, vaid oli justkui „tasalülitunud“¹¹ Bonhoeffer ise hoidis „tunnistuskiriku“¹² poolele, mis oli Hitlerivastane. Tema teoloogia on silmnähtav tulemus järgnevate aastate Saksamaa kiriku võitlusest Adolf Hitleri võimu all. Tunnistuskirik õhutas Bonhoefferit asutama ja juhtima teoloogiaseminari Finkenwaldes, mis 1937. aastast 1940. aastani tegutses illegaalselt ja salaja. Klassikaline Bonhoeffer (*The Cost of Discipleship, Life Together*) kumab läbi just sel perioodil.¹³

1937 avaldas Bonhoeffer oma ühe kuulsaima teose *Discipleship*, milles ta mõistab hukka „odava armu“ levimise, mis nagu Jason G. Workman kirjutab, oli Bonhoefferi sõnul „nakatanud kristlust“.¹⁴ Finkenwalde seminarist kirjutab Bonhoeffer 1939. aasta publikatsioonis *Life Together*. Samal aastal pääses Bonhoeffer USA-sse, et vältida sõjaväeteenistust, kuid naasis varsti Saksamaale, kuna ta tundis, et tal „pole mingit õigust osaleda sõjajärgses saksa elu ülesehitamises, kui ta ei jaga oma rahvaga selle aja kannatusi“.¹⁵ Tagasi Saksamaale jõudes, oldi talle igasugused piirangud peale pandud. Näiteks ei tohtinud ta enam midagi avaldada, ega avalikult kõneleda.¹⁶

Bonhoeffer sai Hans von Dohnanyi kaudu tööle *Abwehr*'i¹⁷ (Saksa Luureagentuuri), mis võimaldas tal piiranguteta reisida. Bonhoeffer nägi, et lihtsalt kirjutamisest ja suulisest vastuhakust ei piisanud – tsensuur ja riigireeturina vangistamine peatasid nende mõju. Ette tuli võtta midagi karmimat ja tõhusamat. Midagi, mis käis küll tekitas temas vastakaid tundeid, kuid lõpuks polnud talle oluline tema enda moraalne õigustamine ja heaolu, vaid miljonid elud. Bonhoeffer ühines Operatsiooniga „Valküür“. See oli vastupanuliikumine, millega plaaniti atentaati

¹¹ Pugh, Jeffrey C. 2009. *Religionless Christianity: Dietrich Bonhoeffer in Troubled Times*. T&T Clark International. P xiv. Salumaa, 1993: 2166.

¹² Tunnistuskirik oli saksa evangeelses kirikus loodud vastupanuliikumine. Salumaa, 1993: 2166.

¹³ Salumaa, 1993: 2166.

¹⁴ Workman, 2015: 6.

¹⁵ Bonhoeffer, Dietrich. 1963. *The Cost of Discipleship. Revised Edition*. New York: Macmillan Publishing. P 16.

¹⁶ Workman, 2015: 6.

¹⁷ Hans von Dohnanyi, Bonhoefferi õemees, oli ohvitser vastuluure agentuuris. Bonhoefferi tegevusest luureagentuuris kirjutab täpsemalt Joel Lawrence: Lawrence, 2010: 7.

Hitlerile. Kasutades ära oma positsiooni, kohtus ta välisriikide vastupanuliikumiste liitlastega (nt. Šveitsis ja Rootsis). Bonhoeffer arreteeriti aprillis 1943 ning viidi Tegeli sõjaväevanglasse. Üheks arreteerimise põhjuseks olidki ilmselt tema kahtlased välismaised tutvused.¹⁸

1944. aasta 20. juulis, kui Bonhoeffer juba vanglas oli, toimus atentaat Hitlerile, mida korraldas von Dohnanyi ja millega Bonhoeffer vahetult seotud oli olnud. Katse Hitlerit mõrvata kukkus napilt läbi ning pärast salajaste dokumentide leidmist, mis viitasid Bonhoefferile, viidi ta üle julgeolekuameti peavanglasse. Saksa sõjavägi hakkas murduma ning oli selge, et peagi kaotab Saksamaa ka teise suure sõja. Hitler hakkas kiiresti tegutsema ning andis otsese käsu atentaadirühma hukkamiseks. Tegeli vangla sai pommitada ning oli rusustatud, mistõttu Bonhoeffer viidi üle Flossenburgi koonduslaagrisse, kuid koonduslaager oli täisvõimsusel tööl ja juurde ei mahtunud kedagi. Edasi viidi ta Schonbergi. SS-lased hukkasid Bonhoefferi (ja mõned teised vastupanuliikumises osalenud) 9. aprilli hommikul 1945. Kõigest paar nädalat enne seda, kui Hitler endalt elu võttis ja II maailmasõda läbi sai.¹⁹

1.2. Bonhoefferi ja Saksamaa laiem kontekst

John A. Moses kirjutab, et Bonhoefferit mõjutab paljuski pöörane aeg, milles ta elab – oma eluajal nägi Bonhoeffer kolme Saksamaa riiki. Viieteistkümne aasta sisse mahtus Saksamaa keisririik, Weimari vabariik ja natsionaalsotsialistlik Saksamaa. Bonhoefferi 12nda eluaastani oli Saksamaa 1871. aastal Otto von Bismarcki poolt asutatud keisririik, mis oli majanduslikult ja militaarselt heal tasemel, aga mis esimese maailmasõja lõpuga 1918. aastal, oma lõpu leidis.²⁰ Pärast keisririigi kokkulangemist järgnes rusudes olevale Saksamaale esimene parlamentaarne demokraatia, Weimari Vabariik, mis ühelt poolt oma vähese demokraatia kogemuse tõttu ning teiselt poolt demokraatiavastaste ülekaalu pärast kestis vaid 15 aastat. Kogu selle segaduse ja

¹⁸ Salumaa, 1993: 2167, Workman, 2015: 7.

¹⁹ Salumaa, 1993: 2168, Workman, 2015: 7.

²⁰ Moses, John A. 1999. *Bonhoeffer's Germany: the political context*. P 4. de Gruchy, J. W. (Editor). *The Cambridge companion to Dietrich Bonhoeffer (Cambridge Companions to Religion)*. Cambridge: Cambridge University Press.

lagunemise keskelt tõstis pead omamoodi messiaanlik natsionaalsotsialist Adolf Hitler oma Kolmanda Riigi poliitikaga. 1933. aasta jaanuaris sai Hitlerist Saksamaa kantsler, *Führer*, kes lubas Saksamaa I maailmasõja tagajärgedest tingitud massiivsetest kaotustest ja rahva häbist välja tuua ning Saksamaa hiilguse taastada.²¹

Kaks päeva pärast Hitleri võimule tulekut, võttis Bonhoeffer raadios sõna, kritiseerides natside ideoloogia tugipunkti, „juhprintsipi“²² (sks *Führerprinzip*), mille vastukaaluks rääkis Bonhoeffer hoopiski Jumala juhtimisest,²³ kuna tema jaoks saab kristlastel olla ainult üks päästja, kelleks on Jeesus Kristus, kellele peab alluma iga valitseja. Idee sellest, et valitseja saab oma võimu Jumalalt, on minu arust väga Lutherlik, kelle järgi Jumal määrab õige valitseja²⁴. Ilmselgetel põhjustel see raadiokõne katkestati.²⁵ Eric Metaxas, kes on Bonhoefferist biograafia²⁶ kirjutanud, väidab, et Hitleril oli algusest peale plaan kristlus kõrvaldada, kuid seda ei saanud teha otseselt, kuna suur osa sakslastest olid endiselt kristlased.²⁷ Niisiis tuli natsipoliitika infiltreerida kirikusse nii, et see oleks natside poolt kontrollitud.²⁸

Bonhoeffer nägi väidetavalt väga varakult natside plaanist läbi – ta mässis end tõsisemalt toimuvasse, kui ta ühines nii-öelda „kirikuvõitlusega“. „Kirikuvõitlus“ tähistas 1933. aasta (ja ka järgnevatel Natsi-Saksamaa perioodi aastatel) toimunud traagilisi sündmusi. Bonhoeffer oli üks neist, kes osales võitluses algusest peale.²⁹ Robert P. Ericksen tahab rõhutada, et „kirikuvõitlus“ oli esiteks kirikusisene võitlus,

²¹ **Moses-de Gruchy**, 1999: 4.

²² **Salumaa**, 1993: 2166.

²³ **Clark**, David W. 1968. A Preliminary Investigation and Critique of the Ethics of Dietrich Bonhoeffer. Master's Theses. Loyola University Chicago. P 21.

²⁴ **Ahas**, Kaidi. 2019. Martin Lutheri “Magnificatist” tuletatav *kenosise* kontseptsioon feministliku kenootilise teoloogia debatis. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool. P 16.

²⁵ **Moses-de Gruchy**, 1999: 3-4.

²⁶ **Metaxas**, Eric. 2010. *Bonhoeffer. Pastor, Martyr, Prophet, Spy: a Righteous Gentile vs. The Third Reich*. Nashville, Dallas, Mexico City, Rio de Janeiro: Thomas Nelson.

²⁷ Kiriku ja kristluse olukorrast sellel perioodil kirjutab Robert P. Ericksen. **Ericksen**, Robert P. 2012. *Complicity in the Holocaust: Churches and Universities in Nazi Germany (1st ed.)*. Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, São Paulo, Delhi, Mexico City: Cambridge University Press. Pp 24-60.

²⁸ **Metaxas**, Eric (Acton Institute). 28. juuni 2012. *Eric Metaxas - Dietrich Bonhoeffer and Christian Social Witness*. [Video]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=p4Wpp6ewy5k&t=3421s> (vaadatud 16.04.2021)

²⁹ **Ericksen**, 2012: 25-26.

mitte otseselt Natsi-Saksamaa vastu suunatud, teiseks oli see ülimalt väike fraktsioon saksa suurest kirikust. See annab ehk reaalse pildi kui julged, aga samal ajal ka ülisuures vähemuses, olid need, kes sellest osa võtsid.³⁰

Saksamaale sai saatuslikuks see, et vastupanu (sõjaväest, kirikust, poliitikast) Hitleri poliitikale oli peaaegu olematu, kirjutab Moses, selles mõttes olid Bonhoeffer ja mõni veel (nt Martin Niemöller) üsna erakordsed.³¹ Mis tegi Bonhoefferi olukorra veelgi marginaalsemaks oli reaalsus, et ka vastupanuliikumise enda sees oli erinevaid poliitilisi hoiakuid. Kui Bonhoeffer oli veendunud, kuidas kristlane peaks suhtuma kannatavatesse inimestesse (nt juudid, homoseksuaalid, puuetega inimesed), siis mõned kirikuvõitluse kuuluvad inimesed ei olnud kõikide natside plaanide vastu. Mitmed neist olid antisemiidid (näiteks Otto Dibelius). Erinevalt Natsi-Saksamaa aegsetest kristlikest apologetidest (Dibelius, Kittel, Leipoldt) oli Bonhoeffer kindel, et kristlase roll on alati „siduda ükskõik millise ohvri haavu“.³²

Selle ja eelmise peatüki põhjal on selge, et Bonhoeffer ei olnud inimene, kes oleks käed rüpes Jumala halastavat tegu jäänud ootama, vaid ta oli realist, kes teadis, et vastutustundlik tegu peab tulema tema käe läbi. Sellepärast otsustas ta kaasa lüüa atentaadiplaanis ja maksis selle eest oma eluga. Järgnevalt annan ülevaate Bonhoefferi kristoloogilisest arutelust.

1.3. Bonhoefferi kristoloogia enne vanglakirju

„Uus on tõeline vana lõpp; Kristus on uus. Kristus on vana lõpp. Ta ei ole vana jätk; ta ei ole ka selle sihtpunkt, ega pole ta ka vana lõplik teostus; ta on lõpp ja seega on ta uus.“³³

Bonhoeffer võitles aktiivselt ebaõigluse vastu ning ta on väga populaarne just vanglakirjadest esile tuleva märtrina. Eric Metaxas ütleb, et selle varju võib jääda see, kui „märkimisväärse teoloogilise sügavusega inimene“³⁴ ta tegelikult oli. Bonhoefferi

³⁰ **Ericksen**, 2012: 35-36.

³¹ **Moses-de Gruchy**, 1999: 4-5.

³² **Ericksen**, 2012: 34-35.

³³ **Bonhoeffer**, Dietrich. 1966. *Creation and Temptation (Combined ed)*. London: SCM Press. P 9-10.

³⁴ **Metaxas**, 2012.

esimeseks teoloogiliseks vanglakirjaks peetakse kirja 1944. aasta 30. aprillist, mille alguses Bonhoeffer küsib „Kes on Kristus meile täna?“³⁵ Kogu Bonhoefferi vanglateoloogia on ehitatud üles nii, et see toetaks Kristuse-kesksust. Tema varasem kristoloogia on Mark R. Lindsay sõnul otseses seoses tema „täisikka jõudnud maailma“ ja „religioonivaba kristlusega“ vanglakirjades.³⁶ Bonhoefferi teoloogilisi vanglakirju on samas lihtsalt nii vähe ning ta ei jõudnud väga palju selgitada oma Kristuse-kesksust „religioonitus kristluses“, seepärast näen ma, et oleks vajalik kirjutada põhjalikum peatükk, mis käsitleb, kellena Bonhoeffer Kristust nägi ja kuidas Kristus tema jaoks maailmas toimib.

Ma analüüsin selles peatükis Bonhoefferi tähtsamaid teoseid, alustades tema doktoritööst kuni teoseni *Ethics*. Ma võtan need ette kronoloogilises järjekorras. Paljud nüansid korduvad tema teostes, aga ma toon igast teosest selle kristoloogilise elemendi välja, mida eelmistes pole ja seon selle eelmistega. Seetõttu on iga teose käsitlus ka erineva pikkusega.

1.3.1. Doktoritöö *Sanctorum Communio*

Oma doktoritöö *Sanctorum Communio* juhtivaks ideeks on kiriku kogukond. Kristlased on Kristuse „ihu liikmed“, mis on omakorda kirik (1Kr 6:15, 12:12)³⁷. Selles töös analüüsib Bonhoeffer kiriku ja inimese olemust sotsioloogia, sotsiaalfilosoofia ja teoloogia kaudu.³⁸ Bonhoeffer väidab, et inimene on loomult sotsiaalne, mistõttu jõuab

³⁵ **Bonhoeffer-de Gruchy**, 2010: 20, 362 (kiri: 30. aprill 1944)

³⁶ **Lindsay**, Mark R. 2011. Bonhoeffer's eschatology in a world "come of age". – *Theology Today*. Vol. 68, No. 3. Pp 290-291.

³⁷ **1Kr 6:15** „Kas te ei tea, et teie ihud on Kristuse ihu liikmed?“ **1Kr 12:12** „Sest nii nagu ihu on üks tervik ja sel on palju liikmeid, aga kõik selle ihu liikmed, kuigi neid on palju, on üks ihu, nõnda on ka Kristus.“ Kõikide piiblisitatiide jaoks kasutan ma netipiiblit. *Võrgupiibel*. 2005. Tallinn: Eesti Piibliselts. URL: <http://piibel.net/> (vaadatud 29.04.2021)

³⁸ **Bonhoeffer**, Dietrich. 1963. *The Communion of Saints: A Dogmatic Inquiry into the Sociology of the Church*. New York, Evanston: Harper & Row. P 21. Lawrence kritiseerib Bonhoefferi doktoritöö metodoloogilist käsitlust, mis on Lawrence'i sõnul eksitav, kuna Bonhoeffer väidab, et ta analüüsib oma tööd sotsioloogia ja sotsiaalfilosoofia kaudu, kuid jõuab järelduseni, et lõpuni on võimalik kirikut kui kristlikku kogukonda (ld *sanctorum communio*) tundma õppida ainult "seestpoolt" vaatajana, isikliku usu (*cum ira et studio*) ja teoloogia kaudu. **Lawrence**, 2010: 13-14.

inimene oma „täiuseni“ vaid suhtes teisega.³⁹ Bonhoeffer tõlgendab kristlikku kirikut kui „pühade osaduskonda“⁴⁰ (Id *sanctorum communio*), mis on Jumala ilmutatud kogukond. „Pühade osaduskonda“ ei hoia koos mitte inimeste loodud eetilised ja õiguslikud ideaalid, vaid Kristus.⁴¹ Sellega lükkab Bonhoeffer ümber igasuguse institutsionaalse kiriku üleliigse tähtsustamise, mis lõpuks tihti, nagu ajalugu näitab, saab eesmärgiks iseeneses ning mis soodustab ideaalide iseloomu tõttu inimestel vahet tegemist (Gl 3:28)⁴². Bonhoefferile on tähtis, et „pühade osaduskond“ on maailmale ja mitmekesisusele avatud, „oikumeeniline“ ehk tal pole mingeid eristavaid omadusi, vaid ta kuulub täielikult maailma.⁴³

Kristoloogia *Sanctorum Communio*'s on Paul Dankersi sõnul kahest kontseptsioonist lähtuv, mis omavahel vastastikku seotud on. Esiteks toonitab Bonhoeffer jumaliku „Sina“ (ingl *Thou*) tähtsust, mis on ühenduses iga inimese „teisega“ (ingl *other*). Teiseks peab ta tähtsaks välja tuua, et inimese ja Jumala ning inimeste endi vaheline loomulik ühendus katkes pärispatu tõttu⁴⁴, kuid selle ühenduse taastab Kristuse inkarnatsioon. Kui me puutume kokku teise inimesega, peaksime me temas ära tundma Kristuse, mis tähendab seda, et me peame „uskuma“ (ingl *believe*) teist inimest, teda usaldama ja tunnistama nagu Kristust, sest patu tõttu ei ole me võimelised teist inimest *teadma*.⁴⁵ Jeesus on „ülim Sina“ (ingl *ultimate You*).⁴⁶ Kristuse inimeseksolemise „peaks kõik inimesed kokku tooma“.⁴⁷

³⁹ Dankers, Paul. 2019. The ‘two natures’ of Christ: A Critical Analysis of Dietrich Bonhoeffer’s Christology. A Dissertation. University of the Western Cape. P 86.

⁴⁰ Salumaa, 1993: 2165.

⁴¹ Lawrence, 2010: 12.

⁴² Gl 3:28 “Ei ole siin juuti ega kreeklast, ei ole siin orja ega vaba, ei ole siin meest ega naist, sest te kõik olete üks Kristuses Jeesuses.”

⁴³ Salumaa, 1993: 2169.

⁴⁴ Bonhoefferi käsitlus patust on ammutatud Lutheri kontseptsioonist *cor curvum in se*, „süda, mis on pööratud (keerunud) iseene poole“ Lawrence, 2010: 19. Eestikeelse tõlke leidsin veebilehelt: Jäägem kokku. 2018. – Avatud Piibli Ühing. 02.05. URL: <http://www.avatudpiibel.ee/piiblivoti/2018/05/02> (vaadatud 19.04.2021).

⁴⁵ Bonhoeffer, 1963-A: 35.

⁴⁶ Lawrence, 2010: 15. Bonhoefferi antropoloogia lähtub mõistagi Genesisist. Loomis- ja pattulangemislugu peaks Bonhoefferi meelest tõlgendama Kristuse inkarnatsioonist, ristilöömisest ja ülestõusmisest lähtudes. Bonhoeffer, 1966: 10.

⁴⁷ Dankers, 2019: 110-111.

Bonhoefferi teoloogiline antropoloogia kumab tugevalt läbi Lutherit. Koert Verhagen toob välja, et Lutheri õigeksmõistu õpetuse aluseks on käsitlus, mis nagu Bonhoeffergi, tõlgendab antropoloogiat loomise, pärispatu sündmuse ja Kristuse kaudu, millest tuleb kolmeastmeline teoloogia: 1) Jumal lõi inimese oma näo järgi, patuta, keha ja elava hingega, surematuks; 2) Aadama pärispatust alates on inimene saatana mõjuvõimus, surmas ja patus; 3) Jeesus Kristuse kaudu üksinda on inimene võimeline pääsema saatana mõjuvõimu alt ning jõudma igavesse ellu (kui ta Jeesusesse usub).⁴⁸ Bonhoeffer peab kristlikku inimesekäsitlust adekvaatseimaks (võrreldes näiteks filosoofiaga), kuna selles tõdetakse, et inimene on loomult kogukondlik, suhtes teisega, samas kui filosoofias käsitletakse inimest tema individuaalsusest lähtudes.⁴⁹

Kokkuvõtvalt, *Sanctorum Communio* kristoloogia idee on, et kirik on kogukond, milles figureerib elav Jumal ning inimeste vahelistes suhetes on mulle Kristuseks teine inimene.⁵⁰ Bonhoefferile on triaad: kirik, inimene ja Jumal sümbioosis. Ta kirjutab, et kristluses inimese (ingl *person*) ja kiriku (ingl *community*) kohta rääkides, öeldakse sellega alati midagi ka Jumala kohta⁵¹. Kui ta hiljem kirikut kritiseeribki (kuna see ei suuda ohvrite eest hoolt kanda) siis mulle näib, et ta teeb seda kiriku religioossuse ja institutsionaalsuse, mitte selle olemuse pärast.

1.3.2. Habilitatsioonitöö *Act and Being*

Bonhoefferi habilitatsioonitöö *Act and Being*, aluseks on kontseptsioon Jumala olemise viisist „Jumala ilmumine Jeesus Kristuse kaudu“ (ingl *revelation of God through Jesus Christ*)⁵², mille ta arendas Jumala olemise teisest ideest „[Kristuse] lõplik ilmutus“ (ingl *final revelation*). Selle järgi väljendab kristlik kogukond „Jumala

⁴⁸ Verhagen, Koert. 2019. Justified ex nihilo: Retrieving Creation for Theological Anthropology with Luther and Bonhoeffer. – *International Journal of Systematic Theology*. Vol. 21 Nr. 2. P 202.

⁴⁹ Bonhoeffer ei eita inimeste individuaalsust, vaid väidab, et inimesed saavad oma individuaalsuse suhtes teisega. Lawrence, 2010: 14-15.

⁵⁰ Dankers, 2019: 111.

⁵¹ Bonhoeffer, 1963-A: 22.

⁵² Dankersi sõnul on *Act and Being* seotud Martin Heideggeri teosega *Being and Time*, millest ta saab selle kontseptsiooni jaoks inspiratsiooni. Dankers, 2019: 113.

viimast ilmutust“ – Jumal on Kristusena kohal igas kristlases ja kristlaste kogukonnas.⁵³

Traditsiooniliselt on inimeste sarnasust Jumalaga peetud inimese mõtlemisvõimes. Benjamin J. Burkholder ütleb, et Bonhoefferi jaoks on oluline rõhutada inimese kehalisust, väites, et piibli järgi seisneb inimeste jumala-näolisus justnimelt füüsilisuses. Bonhoefferi eetikat uuriv Trey Palmisano väidab, et Bonhoefferi suhestumise ja suhete tähtsustamine teoloogilises antropoloogias on ilmselt jällegi Lutheri teoloogiast ammutatud.⁵⁴ Inimese ja Jumala sarnasus ei peitu seega olemises (ld *analogia entis*), vaid suhtes (ld *analogia relationis*).⁵⁵

Burkholder möönab, et tõelist jumala-näolisust ei leia me praeguste inimeste juurest pärispatu tõttu, kuid me leiame selle perfektse *imago dei* Jeesusest. Inimesest, kes elas teenimaks teisi. Jeesuse jumala-näolisust iseloomustab vabadus, millel on nii vertikaalne (vabadus teenida Jumalat) kui ka horisontaalne mõõde (vabadus teenida kaasinimest). See vabadus pole isiklik, vaid vabadus „teiste jaoks“. Inimese kehaline reaalsus mängib selles olulist rolli, kuna see vabadus teenida saab realiseeruda ainult kokkupuutes, suhtes teistega.⁵⁶

Inimeste eksistents (ingl *being*) tuleneb sellest suhtest ja Lawrence kirjutab, et Bonhoefferi järgi saavad inimesed oma identiteedi, olemuse gruppidest (perekond, kogukond, rahvus), kus nad koos käivad. See, milline nende identiteet täpsemalt on, ei sõltu ainult kogukonnast, vaid ka sellest, kas inimene elab Aadamis, mis on nii-öelda vana inimkond, või ta elab Kristuses, mis on uus inimkond. Kristuses elava inimkonna loogika eelduseks on, et Püha Vaimu mõjul aktualiseerub Kristus kogukonna sees.⁵⁷

Bonhoeffer kritiseerib Barthi, väites, et too ei rõhuta piisavalt Jeesuse inkarnatsiooni kaudu Jumala sisenemist inimkonda. Barthi Jumal jääb maailmast välja, on liiga metafüüsiline, samas kui Bonhoefferi Jumal ilmutab end „Kristuse kogukonnas eksisteerimises“. Kirik, mis on kogukond, mis on omakorda Kristuse ihu, on selle

⁵³ Dankers, 2019: 144.

⁵⁴ Palmisano, 2016: 2.

⁵⁵ Burkholder, Benjamin J. 2013. Christological Foundations for an Ecological Ethic: Learning from Bonhoeffer. – *Scottish Journal of Theology*. Vol. 66, No. 3. P 342.

⁵⁶ Burkholder, 2013: 342.

⁵⁷ Lawrence, 2010: 15.

kaudu osa ilmutusest.⁵⁸ Barthi käsitus ilmutusest on teispoole inimese teadvust ning sellepärast ei võta Bonhoefferi meelest Barth arvesse kaasaegne inimese intellektuaalsust, kes elab „täisikka jõudnud maailmas“⁵⁹, aga sellest pikemalt kirjutan ma töö teises osas.

Selles töös liigub Bonhoeffer Lawrence'i sõnul iga oma tööga aina sügavamale kristoloogiasse, millega ta paigutab Kristuse inimese eksistentsi keskele ja üleüldse siinpoolsesse maailma, mis on juba esimene märk Bonhoefferi ilmalikust kristoloogiast, millest järgmises osas juttu tuleb. Lawrence lisab, et Bonhoefferile on transtsendentsus eetilise, mitte metafüüsiline mõõde. Jumal ei ole see teispoole, vaid ta on teine inimene, kes tõstab meid kõrgele, seades meid eetilise olukorra ette. Bonhoeffer heidab kõrvale idealistliku käsitluse transtsendentsest, kuna selles pole suhtelisust, vaid on lihtsalt ideed. Patt ja transtsendentsus on otseselt põimitud inimeste endi vaheliste suhete ja Kristusega.⁶⁰

Selles kirjutises käsitleb Bonhoeffer ka teemat Jumala vabadusest. Ta väidab Greeni järgi, et Jumala vabadus ei ole mitte vabadus inimkonnast, vaid vabadus inimkonna jaoks. Sellisest kristoloogilisest lähenemisest lähtub Bonhoeffer oma „religioonitus kristluses“.⁶¹

Niisiis on *Act and Being* jällegi kristoloogiline teos, milles Bonhoeffer analüüsib Bonhoeffer Jeesuse kahte loomust, mida ta väljendab värvikal, lausa šokeerival viisil. „Jumalikus loomuses“ (ingl *divine self*) saab Jumal kirikus ilmsiks sureva Kristusena, kes kui patustajana surma mõisteti.⁶²

1.3.3. The Cost of Discipleship

Bonhoefferi teoloogia keskpunktiks oli tõdemus, et reaalsus väljendab Jumala tahet läbi Kristuse elu, surma ja ülestõusmise – Jeesus sai vabast tahtest inimese jaoks

⁵⁸ Lawrence, 2010: 15-17.

⁵⁹ Salumaa, 1993: 2169.

⁶⁰ Lawrence, 2010: 20, 23.

⁶¹ Green, Clifford. 1999. *Sociality and Christian Community After 1933*. P 129. de Gruchy, J. W. (Editor). *The Cambridge companion to Dietrich Bonhoeffer (Cambridge Companions to Religion)*. Cambridge: Cambridge University Press.

⁶² Dankers, 2019: 144.

inimeseks, et ühendada pärispatu tõttu tekkinud lõhe inimese ja Jumala vahel.⁶³ Bonhoefferi uurija Clifford Green väidab, et üks Bonhoefferi teoloogiliste kirjutiste eesmärkidest on taastada autentne kristlus. Ta soovis uuendada algkristlikku süsteemi, mille keskmeks oli selgesti tajutav Kristus maailmas ja maailma jaoks (ld *Christus in Mundo, Christus pro Mundo*), Kristuse-keskne kristlus.⁶⁴

Kui eelmises alapeatükis arutluse all olev *Act and Being* tegeles põhiliselt Jeesuse loomuse seletamisega ning kuulus seetõttu kristoloogia valdkonda, siis selles raamatus on Bonhoefferile oluline selgeks teha inimese, kristlase roll Kristusega seoses. Niisiis on see teos pigem antropoloogiline ja Kristuse-keskne, mitte niivõrd kristoloogiline.⁶⁵ Selle teosega soovib Bonhoeffer üles kutsuda kristlasi kuulama Kristuse jüngri-kutset, kandma Jeesuse (ehk teiste kannatajate) risti ajal, mil natsionaalsotsialism Saksamaal massiliselt populaarsust kogus, sest ta oli juba väga varakult kindel, et Hitleri võimuga kaasneb palju kannatust, ka seetõttu, et tema ja Finkenwalde seminari õpilased ei olnud „Hitleri poolel“.⁶⁶ Bonhoeffer toob jüngri raamatus kokku neli kristoloogilist, oma vahel lähedal põimunud ideed: kiriku kogukonna (*sanctorum communio*), Jeesuse lihakssaamise, sakramendi ja „solidaarse toimimise“.⁶⁷

Esimeseks tahab Bonhoeffer rõhutada, et jünger (edaspidi ka kristlane) on kiriku kogukonna jünger, mitte individualistlik, maailmast väljalõigatult, kõrbemungana pietistlikku eluviisi harrastav tegelane; kristlane peab elama inimeste keskel.⁶⁸ See käsitlus haakub hästi eelnevate („pühade osaduse“ ja „Kristuse kogukonnas eksisteerimise“) ideedega. Jeesuse kutset jüngriks on võimalik kuulda Sõnas ja sakramendis – armulaul, jünger on oma vaimu ja keha kaudu otseselt seotud

⁶³ **Watson**, Brian Kendall. 2015. The Political Theology of Dietrich Bonhoeffer and the Ethical Problem of Tyrannicide Master's Thesis. Louisiana State University and Agricultural and Mechanical College. P 7.

⁶⁴ **Green-Tietz-Zimmermann**, 2012: 11-12.

⁶⁵ **Dankers**, 2019: 173.

⁶⁶ **Lawrence**, 2010: 25.

⁶⁷ **Dankers**, 2019: 195. Väljendi *vicarious representative* jaoks ei ole head eestikeelset vastet. Mina tõlkisin selle „solidaarseks toimimiseks“, sest ma leian, et see väljendab kõige paremini ideed, mille kohaselt inimene elab vastutustundlikult teise jaoks, pidades teist oluliseks, andestades talle, märgates tema valu ning võttes selle enda peale. **Green-Tietz-Zimmermann**, 2012: 25.

⁶⁸ **Dankers**, 2019: 195.

ihulise Kristusega Sõnas ja sakramendis. Green kirjutab, et Bonhoeffer tõstab esile Kristuse eksistentsi, mis on tema jaoks ilmalik, ajalooline ja füüsiline. Kristuse usukogukonnas ehk kirikus toimub pidev inimkonna uuenemine, milles seljatatakse Aadama ehk patu inimsus ning astutakse uude, Kristuse inimsusse.⁶⁹

Inimkonna üleminekut vanast uude on võimalik märgata „solidaarses toimimises“, milles kristlane elab kaasinimese jaoks – „milles [ta] aktiivselt tahab, jaatab, teenib ja sallib teist; patt on ületatud aktiivses üksteise-jaoks-olemises, kus armastus vabatahtlikult ja enda peale võttes, tunnustab teisi ja kannatab teiste eest, vastutab teiste eest ja andestab teistele“.⁷⁰

Näide Bonhoefferi solidaarsusest ohvritega on tema otsus aidata kaasa Hitleri mõrvamisele. Ta asetab kõrvale meile ettekirjutatud ja sisse kasvatatud normi hoida inimelu, ning otsustas, et Hitler tuleb eemaldada. Bonhoeffer pidas tähtsaks inimelusid, mida oli veel võimalik päästa, pidades enda eetilist eksistentsi teisejärguliseks ning jäi lootma, et Jumal andestab tema patu, mis mõnikord kaasneb paratamatult vastutustundliku teoga. Ta riskis oma eluga, et teised saaksid elada.⁷¹ Bonhoeffer oli kindel, et õige kristlik elu algab ristilt, ennast-andev kannatus ei olnud mitte eesmärk iseeneses, vaid vahend tõelisse ellu jõudmiseks. Kristlane peab oma südame tagasi enda poolt Jumala ja kaasinimeste poole pöörama – tuleb elada teiste jaoks.⁷²

Lühidalt kokku võttes on raamatu *The Cost of Discipleship* kristoloogilised pidepunktid kristlase kogukonnas eksisteerimise olulisus, sest vaid nii saame me lõpuni inimesed olla; Sõna ja sakramentide kaudu Kristusega ühenduses olemine ning uue inimsuse pidev loomine sakramentide ja sõna kaudu, milles kristlased elavad ja toimivad teineteise heaks.

1.3.4. Ethics

Raamatus *Ethics*, mida Bonhoeffer lõpetada ei jõudnud, arendab ta edasi kristoloogiat, lisades sellele eetilise mõõtme. Seda teost iseloomustab peamiselt

⁶⁹ Dankers, 2019: 196.

⁷⁰ Green-Tietz-Zimmermann, 2012: 25.

⁷¹ Lawrence, 2010: 29-30.

⁷² Lawrence, 2010: 27-28.

kontseptsioon „solidaarsest toimimisest“, millest ka varem kirjutatud sai. Selle põhjal süvendab Bonhoeffer Kristuse järgi ja Kristuses elamise olemust. Eetiline inimene ei ela mingite vagade reeglite järgi, vaid elab Kristust järgides ja seetõttu vastutustundlikult teiste jaoks. Vastutustundlik elu on vaba elu, vaba iseendast. Vabadus väljendub enda tegude eest vastutamises, mõnikord momentaanses ja riskantses elamises.⁷³

Palmisano järgi liigituks dogmaatikas Bonhoefferi käsitlus Jeesusest lunastusteoloogia alla.⁷⁴ Bonhoeffer ei näe Jeesust järgmise reeglikogumite andjana, vaid inimesena, kes ei pidanud oluliseks perfektselt elamist, vaid kes ise elas päriselt vastutustundlikult teiste jaoks. Jeesuse vikaaresinduslik tegutsemine (solidaarsus nendega, kes enese eest ei saanud kõnelda) on samas selline, milleks inimesed lõpuni välja võimelised ei ole, kuna nende side Jumala ja teiste inimestega on katki – sellepärast Jeesus võtabki vastutuse enda peale, pärast mida teeb ta võimalikuks inimeste vikaaresinduslikkuse (asendava väljaastumise vaigistatute eest), kui nad otsustavad elada Kristuses.⁷⁵

See selgitab ka Bonhoefferi enda tegusid vastupanuliikumises – ta tundis, et kirik ei võtnud kannatajate eest vastutust, keegi pidi siiski võtma, isegi kui see tähendas patu süü enda peale võtmist.⁷⁶

1.3.5. Kokkuvõtlikult Bonhoefferi kristoloogiast

Bonhoeffer käsitlus Kristusest teeb maailma terviklikuks – Kristus liidab loodu lunastusega, alguse lõpuga üheks tervikuks. Lunastus hõlmab Bonhoefferi sõnul kogu loodut, seega pole see antropotsentriline. Bonhoeffer kritiseerib ja heidab kõrvale kahe riigi õpetuse, mille järgi Jumal tegutseb nii spirituaalses ja kui ajalises dimensioonis⁷⁷, vaid väidab, et on vaid üks reaalsus, mis on Kristuses. Jeesuse jüngrid

⁷³ Lawrence, 2010: 29.

⁷⁴ Palmisano, 2016: 3-4.

⁷⁵ Lawrence, 2010: 31-32.

⁷⁶ Lawrence, 2010: 31-32.

⁷⁷ DeJonge, 2016: 141.

peaksid töötama Kristuse reaalsuse suunas. Bonhoeffer uskus, et Jeesuse inkarnatsiooniga tõmbas ta kogu reaalsuse endasse.⁷⁸ Kristus on Issand elu keskel.⁷⁹

⁷⁸ **Burkholder**, 2013: 338-340.

⁷⁹ **Peck**, William Jay. 1968. The Significance of Bonhoeffer's Interest in India. – *Harvard Theological Review*. Vol. 6, No. 1. P 448.

2. ILMALIK KRISTOLOOGIA: TEOLOOGILISED VANGLAKIRJAD

“Religiooni tunnike ei ole tulnud mitte siis, kui pakitsev südametunnistus küsib endalt, kas religioon on tõene – dogmas kahtlemisest ei piisa religiooni languseks, või kas religiooni tuleks reformida – reformid on religiooni elujõu tõenduseks; vaid siis, kui tekib kahtlus, kas religioon, mida on nii kaua peetud ühiskonna moraali kaitsjaks ja alustalaks, on oma ülesande kõrgusel.”¹
– Pierre-Joseph Proudhon

Bonhoefferi vanglakirjad on postuumselt kokku pandud teosesse *Letters and Papers from Prison*², mis sisaldavad Bonhoefferi esseesid, luuletusi, meditatsioone, palveid, kirju (ka teoloogilisi kirju).³ Mina analüüsin selles töös just tema teoloogilisi kirju. Bonhoefferi teoloogilised kirjad ei ole valmis tekstid – originaalis on need fragmentaarsed ning pigem kavandi või mustandi kujul.⁴ Bonhoeffer ise pole ka mõnikord enda ideedes lõpuni kindel. Ühes kirjas väljendab ta suurt vajadust diskussiooniks, sest ta mureseb, et võib-olla tema ideed on „hull pretensioonikus“.⁵ Ta esitab teoloogilistes kirjades palju küsimusi ja väljendab tihti nõutust mingite küsimuste osas. Igat asja ei argumenteeri ta ka alati veendunult. Olenemata kõigest, on tema „vanglafragmendid“ siiski üpris viljakad oma teoloogilise mõtte poolest ning nende sisu on võimalik jälgida, kuna tema „uus teoloogia“ kasvab välja tema eelnevates ideedest ning ka vanglakirjades käsitleb ta varasemaid tekste läbivat kristoloogiat.⁶

Raamatu *Christian Ethics: A Very Short Introduction* autor Stephen D. Long kirjutab, et lähtudes kristlike inimeste lugematutest kuritegudest naiste, laste, teiseusuliste, teiserassiliste jne suhtes, „mõistlik (ateistlik) eetiline südametunnistus

¹ Tsitaat pärineb artiklist: **Väljataga**, Märt. Veebruar 2008. *Mis saab siis, kui uskmatuski kaob?* Vikerkaar/Vaatenurk. <http://www.vikerkaar.ee/archives/11237> (vaadatud 13.04.2021)

² Sellest raamatust on mitmeid väljaandeid, mina kasutan oma töös järgmist väljaannet: **Bonhoeffer, D., de Gruchy, J. W.** (toimetaja). 2010. *Letters and Papers from Prison (Dietrich Bonhoeffer Works, Vol. 8) (1st ed.)*. Minneapolis: Fortress Press.

³ **Bonhoeffer-de Gruchy**, 2010: 7.

⁴ **Salumaa**, 1993: 2168; **Bonhoeffer-de Gruchy**, 2010: 18.

⁵ **Bonhoeffer-de Gruchy**, 2010: 182.

⁶ **Bonhoeffer-de Gruchy**, 2010: 20-21.

hülgaks kristluse“ kui lootusetu juhtumi.⁷ Sel juhtumil eetika on ja jääb läbinisti inimlikuks fenomeniks. Meis on olemas kõik, mis on vajalik eetiliseks eluks. Kristlased on traditsiooniliselt sellist arusaama nimetanud pelagiaanlikuks hereesiaks – uskumuseks, et väljastpoolt (Jumalalt, Kristuselt) lisanduvat armu või muud taolist ei ole vaja. Bonhoefferi jaoks oli pettumust valmistav näha, kuidas saksa kirik läks natsipoliitikaga kaasa,⁸ suutmata kindlaks jääda oma kristlikele alustele. Inimene ja terve kirik oma tarkusest ja jõust võib teha valesid eetilisi otsuseid. Ainus lootus on Kristuses – Kristust järgides suudab inimene Kristusena toimida teise inimese hüveks. Nagu eelmises osas sai selgeks, siis Bonhoefferi teoloogia lähtub Kristusest – seega ajendas ka see olukord Bonhoefferit küsima, mis on kristlus tõeliselt ja „kes on Kristus meile tänapäeval?“⁹ Selle küsimusega algab tema „uus teoloogia“.

Bonhoeffer mõistis, et pärast maailmasõda, tehnoloogia kiiret arenemist ja muid sekulariseerumist kiirendavaid sündmusi ning selle kõrval kirik, kes mõtles ainult iseenda päästmisele – kaasaegne inimene „lihtsalt ei saa sellisena, nagu ta on, enam religioosne olla“.¹⁰ Ta nägi, et religiooni tund on tulnud.¹¹ Oma vanglateoloogias tegeleb Bonhoeffer sellega, kuidas tulevase aja kristlaste jaoks „odavast armust“ määrdunud kristlusest selle tuuma päästa. Ta soovis vanglas kirjutada raamatut, mis seda teemat põhjalikumalt lahti võtaks, kuid ta jõudis ainult visandini.¹² Teoloogilised vanglakirjad on põhiliselt selle valmimata raamatu sisu.¹³

Töö esimeses pooles andsin ülevaate Bonhoefferi tähtsaimatest elu pöördepunktidest ja kirjeldasin Bonhoefferi-aegset Saksamaa olukorda. Teoloogiliste kirjade „ilmaliku kristoloogia“ konteksti mõistmiseks kirjeldasin ka läbi Bonhoefferi

⁷ Long, 2010: 11-12.

⁸ Salumaa, 1993: 2166.

⁹ Bonhoeffer-de Gruchy, 2010: 362 (kiri: 30. aprill 1944).

¹⁰ Bonhoeffer-de Gruchy, 2010: 362 (kiri: 30. aprill 1944).

¹¹ Muidugi ei pidanud ta selle all silmas, et inimesed on nüüd rohkem moraalsed või et religioon kaob täielikult areenilt – endiselt on kohti, kus religioonil on suur kaal. Bonhoeffer reisis palju ning oli piisavalt haritud, et teada, kui suur mõju oli islamil Põhja-Aafrikas ja roomakatoliiklusel Itaalias ja Hispaanias (kus ta ka vikaarpastorina töötas). Religiooni tähtsuse kadumise all pidas ta eelkõige silmas sekulariseeruvat Euroopat, kus „jumalahüpeteesi“ kaudu ei seletata enam reaalsust, ega inimeste vajadusi. Bonhoeffer-de Gruchy, 2010: 24, 425-426 (kiri: 8. juuni 1944).

¹² Bonhoeffer-de Gruchy, 2010: 499-504 („Raamatu visand“ august 1944).

¹³ Bonhoeffer-de Gruchy, 2010: 2.

tähtsamate teoste tema mõtteloost lahutamatu kristoloogiat. Käesolev, teine uurimuse osa, on minu töö põhiline panus. Selles peatükis võtan ma järjest ette teemad, mis läbivad Bonhoefferi teoloogilisi kirju. Bonhoefferi vanglakirjades ilmneva struktuuri kohaselt koostas kolm suuremat peatükki. Peatükis „Täisikka jõudnud maailm“ analüüsin Bonhoefferi arutlust selle üle, kuidas ja millistel põhjustel kristlik Euroopa sekulariseerumiseni jõudis. „Ilmalik kristologia“ on käsitlus Bonhoefferi uutest kristoloogilistest ideedest, milles võtan arvesse tema „religioonitult kristlust“¹⁴ ja teisi vanglateoloogia mõtteid. „Vastutustundliku tegutsemise eetika“ peatükis võtan ma järk-järgult läbi Bonhoefferi tõlgendusi eetilise otsustusest ja vastutustundlikust teost.

2.1. Täisikka jõudnud maailm

Pärast 20. juuli Hitleri atentaadi ebaõnnestumist mõistis Bonhoeffer, et ilmselt on tal vähe aega elada jäänud ning ta pühendas ülejäänud aja „uue teoloogia“ loomisele. Teoloogia, mis oleks vaba religiooni sugemetest ning mida saaksid kaasaegsed inimesed uskuda, samal ajal endale „intellektuaalselt siiraks jäädes.“¹⁵ Kõigepealt tahtis ta kirjutada, kuidas kristlik religioon¹⁶ oli üleüldse sekulariseerumiseni jõudnud. Selles alapeatükis võtan ma lahti need komponendid, mida Bonhoeffer pidas sekulariseerumise juures kõige märkimisväärsimateks.

Bonhoeffer mõönab, et inimkond on juba 13. sajandist aegamisi autonoomsuse poole kulgenud. Valgustusajal jõudis see kõrgpunkti. Inimkond on „jõudnud täisikka“¹⁷ ning pea kaks millenniumit kestnud arvamus inimese religioosse *a priori*¹⁸ kohta ei ole enam nii usutav; näib, et inimese religioossuse aprioorsus on

¹⁴ Ma kasutan mõisteid „religioonitu“, „ilmalik“, „religioonivaba“, „anti-religioosne“, „mittereligioosne“ samatähenduslikult.

¹⁵ Salumaa, 1993: 2170.

¹⁶ Bonhoefferi käsitlus on kristliku teoloogia kontekstis. Sellise täpsustuse teen Tom Greggsi eeskujul. **Greggs**, Tom. 2011. *Theology Against Religion: Constructive Dialogues with Bonhoeffer and Barth*. London, New York: T&T Clark International. P 3.

¹⁷ Mõiste „täisikka jõudnud maailm“ (ingl *world come of age*) laenab Bonhoeffer ajaloolaselt Wilhem Dilthey'lt. **Bonhoeffer-de Gruchy**, 2010: 426.

¹⁸ „Religioosne aprioorsus osutab (erinevates vormides esinevale) seisukohale, et inimene on loomupäraselt religioosne.“ **Wagner**, Falk. 2013. Religioon. – *Kirik & Teoloogia*. 27.12. URL: <https://kjt.ee/2013/12/religioon/> (vaadatud 26.04.2021).

hoopiski „ajaloost tingitud ja mööduv inimkonna väljendus“.¹⁹ Samas kogu kiriklik teoloogia põhineb sellel *a priori*’l – kiriku kuulutus ja õpetus on sellele alusele ehitatud.²⁰

Kiriku ja teoloogia ajaloo järgi oli Jumala roll vastata küsimustele, millele miski muu vastata ei suutnud (surm, surmajärgne elu, patt, lunastus). See tegi Jumalast *deus ex machina*, „jumal masinast“²¹, mille tulemusel nihkus Jumala koht inimelu keskmest indiviidi isiklikku vagadusse – Jumalast sai religiooni Jumal. Religioonist sai instrument, millega sai evangeeliumi kuulutamise kaudu inimeste nõrkadele kohtadele vajutada.²²

Nüüd see-eest saavad inimesed oma elus ja igapäeva toimetustes Jumalata hakkama. Bonhoeffer tõdeb, et inimesed on selles iseseisvuses ja arengus väga enesekindlaks muutunud; miski ei pane neid kahtlema selles, kas see kurss on õige. Bonhoefferi idee „täisikka jõudnud maailmast“ väljendab „antropoloogilist arengut“²³ looduse alt vabanemise suunas. Salumaa täpsustab seda öeldes, et Kant väljendab seda ideed kui inimese vabanemist enda loodud, põhjustatud autoriteedi alt.²⁴

Bonhoeffer harutab mõttelooliselt inimkonna täisikka jõudmise samm-sammult lahti. Bonhoeffer alustab Cherbury Lord Herbertist, kes väidetavalt käis esimesena välja, et arutluse, mõistuse teel on võimalik jõuda religioosse arusaamiseni. Montaigne ja Bodin lükkasid mõistuslikkuse ideed takka moraalifilosoofia kaudu, millega nad asendasid Moosesele antud käsud inimese loodud seadusega. Järgmise sammu inimkonna iseseisvuse poole võttis poliitilises filosoofias Machiavelli, kes tõmbas piiri poliitika ja üldise moraali vahele oma „riigi doktriiniga“ (ingl *the doctrine of reason of state*). Hiljem jätkas H. Grotius marssi autonoomia suunas – ta seadis üles

¹⁹ **Bonhoeffer-de Gruchy**, 2010: 362-363 (kiri: 30. aprill 1944).

²⁰ **Bonhoeffer-de Gruchy**, 2010: 362-363 (kiri: 30. aprill 1944).

²¹ “Kreeka-Rooma draamas oli *deus ex machina* jumal või reaalne vahend, millega süžeelisi raskuskohti ületati.” **Pugh**, 2009: 73.

²² **Bonhoeffer-de Gruchy**, 2010: 24.

²³ **Scott**, 1997: 356.

²⁴ **Salumaa**, 1993: 2170.

oma naturaalse seaduse (ingl *natural law*), mida saab põhiliselt *etsi deus non daretur* (ee otsekui Jumalat ei oleks) mõtteviisina tõlgendada.²⁵

Filosoofilise lõppsõna andsid ühelt poolt Descartes'i deism²⁶, teiselt poolt Spinoza panteism²⁷. Kant oli deist, Fichte ja Hegel panteistid. Niisiis oli peamine suuna andja ja sihtpunkt maailma mõtestamine ja inimese autonoomia. Universumi tõlgendamisel on oluline märkida, et kui antiigi kosmos, nagu ka keskaja loodud maailm, oli finiidne, siis universum autonoomse inimese jaoks on lõputu ja antiigi ning keskaegse universumiga võrreldes, on see isemajandav, *etsi deus non daretur*. Moderne füüsika hakkas Bonhoefferi sõnul siiski kahtlema universumi lõpmatuses, langemata seejuures tagasi varasematesse ettekujutustesse lõplikkuse osas.²⁸

Miks see kõik oluline on? Moraali, poliitika ja loodusseaduste „tööhüpoteesina“ oli Jumal ületatud ja likvideeritud; veendumused antiigi ja keskaja loodud maailmast ei olnud enam usutavad. Bonhoeffer arvab, et Jumala kui „tööhüpoteesi“ hülgamine oli intellektuaalse ausameelsuse ja sisemise terviklikkuse (ingl *integrity*) säilitamiseks oluline. Kõike arvesse võttes küsib Bonhoeffer, et kas Jumalale on enam selles maailmas ruumi; sest Bonhoefferi jaoks oli ilmne, et see religioosne „ruum“ on igal juhul väga kitsaks aetud.²⁹

Endiselt on kristlasi, kes usuvad ning püüavad mõnikord apologetika³⁰ abil mittereligioosseid ümber veenda. Bonhoefferi arvates ei saa nad oma apologetiliste katsetega kaugele jõuda, sest nende meetod inimkonda tagasi Jumala juurde meelitada on käsitleda Jumalat *deus ex machina* idee abil. Väidetakse, et inimkonnal on veel

²⁵ **Bonhoeffer-de Gruchy**, 2010: 475-476 (kiri: 16. juuli 1944).

²⁶ Deismi järgi Jumal on maailma loonud ja on kõrgeim tegelane, aga ta ei ole sekkunud pärast pärast maailma asjadesse. Meie Kirik toimetus. 2020. Teoloog: humanismi ajastul on Jumalale seatud piirangud. – *Meie Kirik*. 28.11. URL: <https://www.meiekirik.net/index.php/uudislood/1587-teoloog-humanismi-ajastul-on-jumalale-seatud-piirangud> (vaadatud 26.04.2021)

²⁷ Panteism rõhutab ebaisikulise jumalat, kes „kõiksust läbides annab läbistatule olemise, toimides ühtaegu selle liigutaja ning juhtijana.“ (Jumal looduses – Jumal on samane kõiksuse, loodusega, transtsendentsus puudub). **Vene**, Ilmar. 2013. Jumala tegevuse peatamine. – *Sirp*. 03.01. URL: <https://www.sirp.ee/s1-artiklid/c9-sotsiaalia/jumala-tegevuse-peatamine/> (vaadatud 26.04.2021)

²⁸ **Bonhoeffer-de Gruchy**, 2010: 476-478 (kiri: 16. juuli 1944).

²⁹ **Bonhoeffer-de Gruchy**, 2010: 478 (kiri: 16. juuli 1944).

³⁰ Apologetikat saab „mõista teisitimõtlejate ratsionaalse ümberveenmisena.“ **Riistan**, Ain. 2021. Keset küla: Kultuurid, subkultuurid ja kristlus. – *Raadio 7*. 15.04. URL: <https://subsplash.com/raadio7/saated/mi/+xnjd8xk?autoplay=true> (kuulatud 26.04.2021)

kindlasti Jumalat vaja, kuna on siiani „piirisituatsioon nagu haigus, häda, mure, patt, süü ja surm“³¹, millele saab ainult Jumal vastuseid anda. „Et päästa Jumala eksistentsi teadusliku maailmatunnetuse käest, püütakse avastada maailmas lünki, kuhu võiks leida Jumalalegi elamispinna“.³² Jumal on religioossetele inimestele endiselt relevantne, sest inimkonnal on siiani puudujääke – on palju, mille kohta inimesed midagi tea, olukordi, millega ei osata toime tulla.³³ Oma heatahtliku sooviga päästa religiooni Jumal, ei mõista religioossed „apologeetid“, et nad tegelikult tõukavad Jumala sellise lapsehoidja, järelevaataja „Jumal masinast“ käsitlusega hoopis inimese elu keskelt välja, individualistlikku pietismi, kodanlikku privileeritusse, geto kirikusse.³⁴ Igal juhul on religioossetele inimestele Jumal põhiliselt seal, kus on häda, surm, lein, puudus, rumalus, mõttelaiskus. Bonhoeffer kritiseerib sellist jumalakäsitlust kui religioonile omast, aga sellest pikemalt kirjutan ma järgmises alapeatükis „religioonitu kristlus“.

Bonhoeffer mõistab, et kaasaegne inimene³⁵ tahab olla vaba, iseseisev ja muretu. Tänapäevane inimene ei soovi end vaevata metafüüsiliste religiooni ideedega lunastusest, põrgust, taevast, kuna see ei lähe kuidagi kokku kaasaegse mõttemaailma ja ühiskonnaga. Religioossed dogmad on keerulised, kauged ja vananenud ning ei ühildu „täisikka jõudnud maailmas“ elava ilmaliku inimese eluga. Seega pole modernsele inimesele religioosne lähenemine Jumalale enam sisemise täiuslikkuse säilitamiseks võimalik.³⁶

Bonhoeffer, kes on teoloog ja kristlane, on loomulikult kindel, et Jumalat on võimalik tunda ka „täisikka jõudnud maailmas“, aga ta väidab, et see on võimalik ainult ülilma aususe kaudu (Mt 18:3)³⁷. Ühtlasi pole ükski inimene kunagi lõpuni aus, kui ta ei tunnista, et me elame maailmas *etsi deus non daretur* ehk nii, nagu Jumalat ei oleks

³¹ Salumaa, 1993: 2171.

³² Salumaa, 1993: 2171.

³³ Bonhoeffer-de Gruchy, 2010: 425-426 (kiri: 8. juuni 1944).

³⁴ Bonhoeffer-de Gruchy, 2010: 426-427 (kiri: 8. juuni 1944).

³⁵ Kusjuures ta vihjab ka tulevasele ajale, ning minule tundub, et tema mõtted kehtivad ka tänapäeval.

³⁶ Bonhoeffer-de Gruchy, 2010: 478 (kiri: 16. juuli 1944).

³⁷ Mt 18:3 „Ja ütles: „Tõesti, ma ütlen teile, kui te ei pöördu ega saa kui lapsed, ei pääse te taevariiki!““

olemas. Bonhoeffer möönab, et tõeline kristlane peab seda tunnistama Jumala ees ja et Jumal ise sunnib meid märkama tema puudumist. Seega täisikka jõudnud maailm juhib meid tõelisema tundmiseni meie olukorrast Jumala ees. Jumal annab meile teada, et me peame elama mittereligioossete inimestena, ilma Temata.³⁸

Kui eelnevast võib jääda mulje, et Bonhoeffer hülgab kristluse, siis sugugi mitte. Susanne Dress (Bonhoefferi õde) arvab, et Bonhoefferi „täisikka jõudnud maailma“ kontseptsioon on üdini kristoloogiline. Maailm kasvas (siiani kasvab) välja religiooni ja kiriku järelvaatest Kristuse kaudu. Jumala tahe on, et inimesed elaksid iseseisvalt, ilma temata, aga tema ees (ingl *before him*).³⁹ Inimese religioossuse apriiorsuse kummutamine samas lõhub kristluse baasi, mis suunab Bonhoefferit mõtlema, mida see kristlusele tähendab? Järgmises alapeatükis tõlgendan ma täpsemalt Bonhoefferi mõtet religioonist ning kristlusest ilma religiooni tunnusteta.

2.2. Religioonitu kristlus

Bonhoeffer nägi vajadust uue kristliku keele jaoks⁴⁰, sest tema suur soov oli teada saada, kuidas suhestub Kristus kaasaegse maailmaga ning „Kuidas saab Kristus ka religioonitute Issandaks saada?“⁴¹ Ta kirjutab prohvetlikult, et „kindlasti tuleb aeg, mil Jumalast räägitakse uuel moel, nii et see uuendab ja muudab maailma; võib-olla on see keel mitte-religioosne, see aga ei tähenda, et need sõnad ei võiks olla sama vabastavad nagu Jeesuse omad.“⁴² On üsna ilmne, et religioon ei kao kuhugi ning see, mida sekulariseerumise all eelmisel sajandil silmas peeti on lihtsalt religiooni mõiste muutumine. Bonhoefferile oli samuti selge, et religioon jääb püsima, kuid ta nägi Euroopa kristluse sekulariseerumises võimalust kristliku teoloogia uuendamiseks, mis

³⁸ **Bonhoeffer-de Gruchy**, 2010: 478 (kiri: 16. juuli 1944).

³⁹ **Dress**, Susanne. 1970. Remarks on the Theology of Dietrich Bonhoeffer. – *Union Seminary Quarterly Review*. Vol. XXV, No. 2. Pp 140-141.

⁴⁰ **Abbott**, Will J. *Bonhoeffer's Religionless Christianity: Inculturating for Human Maturity*. Washington, D.C.: The Catholic University Of America. P 5.

⁴¹ **Lawrence**, 2010: 11. Ingl *How can Christ become Lord of the religionless as well?* **Bonhoeffer-de Gruchy**, 2010: 363 (kiri: 30. aprill 1944).

⁴² **Bonhoeffer-de Gruchy**, 2010: 390 („Mõtteid Dietrich Wilhelm Rüdiger Bethge ristimise päevast“ mai lõpp 1944).

vabastaks kristluse, mille aluseks on piibellik Kristus, religiooni kütkeist. Ta proovib vanglakirjades esile tõsta värskeamat, anti-religiooset teoloogiat.⁴³

Bonhoeffer eristab kristlust kristlikust religioonist.⁴⁴ Tema religioonikriitika on Greggsi sõnul loogiline jätk 19. sajandi selliste kriitiliste mõtlejate nagu Feuerbach, Freud, Nietzsche ja Marx, milles Nietzsche ja Freud on ta põhilised vestluskaaslased. Bonhoeffer küll kritiseerib religiooni, kuid ta teeb seda teoloogia teenistuses. Greggs väidab, et Bonhoefferi eesmärk on ümber suunata teoloogilist kurssi „religioonilt tagasi Jumala poole“. Tema jaoks Barthi ja Bonhoefferi religioonikriitikad kokku annavad hea, tasakaalustatud kombinatsiooni: Bonhoeffer räägib kristluse potentsiaalidest ja Barth sellest, mis kristlus juba on.⁴⁵

2.2.1. Religiooni kriitika

Enne kui minna Bonhoefferi religiooni kritiseerimise juurde, oleks kõigepealt vaja selgeks teha, mida Bonhoeffer religiooni all täpsemalt mõistab. Ralf K. Wüstenbergi järgi on selge, et Bonhoeffer annab religioonile eri aegadel erinevaid tähendusi. Wüstenbergi sõnul kirjutab Bonhoeffer religioonist kolmel eri viisil: positiivsel, negatiivsel ja ajaloolisel. Oma teoloogiaõpingute algusaegadel, õppides liberaalsete teoloogide, Seebergi ja Harnacki, käe all, kirjeldab Bonhoeffer religiooni positiivses laadis.⁴⁶

Karl Barthiga kohtumise mõjul hakkas Bonhoeffer religiooni veidi kriitilisemalt suhtuma, olles tutvunud Barthi dialektilise teoloogiaga;⁴⁷ Bonhoefferi doktoritöö *Sanctorum Communio* on sellest hea näide. Barthi mõju andiski Bonhoefferile esimese mittereligioosse interpretatsiooni sugemed. Kritiseerides

⁴³ Väljend on pärit Tom Greggsilt. **Greggs**, 2011: 11.

⁴⁴ Religiooni ja filosoofia professor Jeffrey W. Robbins teeb eristuse raamatus *After Death of God* kristlikul religioonil ja kristlusel (ingl *Christianity* ja *Christendom*). **Caputo**, John D., **Vattimo**, Gianni. 2007. *After the Death of God*. New York: Columbia University Press. Pp 4-9.

⁴⁵ **Greggs**, 2011: 10, 39.

⁴⁶ **Wüstenberg**, 2008: 6.

⁴⁷ Karl Barthi peetakse dialektilise teoloogia rajaks. Dialektiline teoloogia väga kokkuvõtlikult on idee sellest, et Jumal on täielikult teispoolne inimesele mõistuse kaudu kättesaamatu. Väga selge ja detailne seletus dialektilisele teoloogiale on artiklis: **von Sass**, Hartmut. 2020. *Between the Times – and Sometimes Beyond: An Essay in Dialectical Theology and its Critique of Religion and “Religion”*. – *Open Theology*. Vol. 6, 475–495.

religiooni, läks Bonhoeffer siiski oma religioonitu kristluse ideesid arendades ka Barthist kaugemale – selle heaks näiteks on tema teoloogilised vanglakirjad.⁴⁸

Wüstenberg lisab, et eksitav võib olla see, et Bonhoeffer ei pidanud oluliseks religiooni kirjeldamist, kuna ta uskus, et mõiste „religioon“ kasutamine on vananenud, ning et ühes oma loengus olevat Bonhoeffer öelnud, et teoloogias ei tasuks kasutada enam kontseptsiooni religioonist; religiooni väljajätmisega oma teoloogiast tahtis ta end ka Barthi dialektilisest teoloogiast eristada.⁴⁹

Bonhoefferi vanglakirjade viidetest on selge, et ta kasutab „uue teoloogia“ tegemiseks suuresti kogutud teadmisi oma väga laialdasest lugemusest ning kokkupuutest teiste mõjukate teoloogide mõtetega. „Uus“ on tema „vanglateoloogia“ sellepärast, et ta püüdleb Barthi neo-ortodoksia ja Harnacki liberaalse protestantismi kriitilisele tõlgendamisele, et uuesti sõnastada Kristuse tähendus modernses ajas. Barthi religioonikriitika, mis lähtus evangeeliumist jäi Bonhoefferi uues teoloogias kesksele kohale, kuid ta leidis, et Barth ei läinud sellega piisavalt kaugemale. Harnack ei võtnud Bonhoefferi meelest valgustusajast tekkinud küsimusi ning modernsusega kaasas käivaid väljakutseid piisavalt tõsiselt. Talle oli oluline leida viis rääkida Jeesus Kristusest nii, et ei peaks kasutama selleks ajaks oma usutavuse kaotanud religioosse maailmavaate trafaretti.⁵⁰

Bonhoeffer eristab religiooni kristlusest sellega, et religioonis kasutatakse Jumalat *deus ex machina*-na. See on Bonhoefferi jaoks vale, sest mida kaugemale inimkond areneb, seda kaugemale äärealadele tõugatakse Jumal. Selline suhtumine alavääristab nii Jumalat kui ka inimest. Bonhoeffer arvab, et inimeste võimete piirid on tegelikult üsna kaugel, kui neid üldse on. Isegi surm pole tema kaasaegsetele enam suur ületuskoht. Rääkida Jumalast ainult siis, kui on mingi häda, ei ole õigustatud. Tema tahab rääkida Jumalast elu „keskel, mitte nõrkuses, vaid vägevuses, seega mitte surmas ja süüs, vaid inimese elu ja inimese headuses“.⁵¹

⁴⁸ Wüstenberg, 2008: 6-7.

⁴⁹ Wüstenberg, 2008: 6-7.

⁵⁰ Bonhoeffer-de Gruchy, 2010: 21-23.

⁵¹ Bonhoeffer-de Gruchy, 2010: 366-367 (kiri: 30. aprill 1944).

Hädas religiooni poole pöördumine on levinud viis religioosse grupiga liitumisel. Religioon, mis toitub inimeste lootustest ja hirmudest on just see, mille Bonhoeffer hukka mõistis. Kristluses, millest tema räägib, ei ole ruumi Jumalale, keda otsitakse ainult inimeste nõrkustest.⁵²

Rudolf Bultmann soovis näidata, et kristlus pole intellektuaalsele inimesele enam usutav. Bonhoeffer osaliselt nõustub Bultmanni probleemipüstitusega, mille järgi piibellikke mütoloogilisi kontseptsioone ei ole võimalik modernse teadlikkusega tõsiselt vastu võtta. Samas väidab Bonhoeffer, et probleemne koht ei ole siin mütoloogilisusel, vaid religioossusel. Ta arvab, et piibellikud kontseptsioonid tuleb ümber sõnastada eksisteeriva maailma keelde, mittereligioosel viisil. Religioosne tõlgendamine on tema meelest metafüüsiline ning individualistlik, keskendudes liiga palju personaalsele lunastuse ideele, jättes maha siinpoolse maailma. Bonhoeffer arvab, et see pole piibellik.⁵³

Seejärel seletab Bonhoeffer lahti, mida ta „mittereligioosse tõlgendusega“ täpsemalt mõtleb. Mittereligioosne mõtestamisega tuleb ületada ühest küljest metafüüsilisus ning teisest küljest individualistlikkus. Ta väidab, et piibelliku käsitluse põhjal pole individualistlik lunastuse õpetus (ingl *individualistic doctrine of salvation*) kuidagi õigustatud, sest ta arvab, et piiblis tegeletakse „tähtsamate asjadega“. Piibli keskmeks on „Jumala õiglus ja maa kuningriik“, millest lähtudes on see maailm oluline osa Jumala plaanist ja tegevusest. Tähtis on selles maailmas toimuv, mitte mingi hägune teispoosus: „Loeb mitte see, mis on teisel pool, vaid see maailm“. Samas tahab Bonhoeffer ka välja tuua, et tuleb tähele panna ohtu tõlgendada maailma antropotsentriliselt: „liberaalselt, müstiliselt, pietistlikult, eetiliste-teoloogiliselt“. Tähtis on lähtuda piiblist, Jeesusest ehk „loomisest, inkarnatsioonist, ristilöömisest ja ülestõusmisest“.⁵⁴

Bonhoeffer kiidab heaks Barthi religioonikriitika, aga Bonhoefferile ei meeldi, et Barthi lähenemine kiriklikele õpetustele kui terviklikele pole piibellik. Barth

⁵² Pugh, 2009: 144.

⁵³ Bonhoeffer-de Gruchy, 2010: 372 (kiri: 5. mai 1944).

⁵⁴ Bonhoeffer-de Gruchy, 2010: 372-373 (kiri: 5. mai 1944).

eeldab Bonhoefferi sõnul, et kristlikke õpetusi (nt neitsistsünd, kolmainsus) „neelataks tervena või üldse mitte“. Bonhoeffer väidab, et siinkohal tuleb mängu „salajane distsipliin“, mis kaitseb kiriku õpetuslikke osi labastumise eest. „Ilmutuse positivism“ ei võta Bonhoefferi sõnul tõsiselt Jeesuse lihakssaamist, vaid „seab usu seaduseks.“ Bonhoeffer tahab ilmalikult seletada selliseid kontseptsioone nagu patukahetsus, usk, õigeksmõistmine, taassünd ja pühitsemine.⁵⁵

Bonhoeffer kirjutab, et Vana Testamenti peaks lugema rohkem Uue Testamendi valguses.⁵⁶ Ta võrdleb religioonist vabanemist judaismile omasest ümberlõikamisest vabanemisega. Bonhoeffer küsib: „kas religioon on lunastuse tingimus?“ Ta ei tunne end religioosete inimeste ümber nii mugavalt (üleüldse religioosus kui selline on talle vastukarva⁵⁷) nagu mittereligioosete ümber, kuna religioossed inimesed räägivad Jumalast, asetades Jumala kohta, kus inimese võimed ja jaks otsa lõppevad või mõttelaiskusesse. Jumal on neile „jumal masinast“.⁵⁸

Peter Scott kirjutab, et Bonhoefferi jaoks „religioon hägustab reaalsust nii, nagu see tõeliselt on.“⁵⁹ Pugh lisab, et Bonhoeffer jaoks on maailm võimeline end väljendama nii, et tegelik reaalsus on peidetud. Kristlane peaks Bonhoefferi meelest reaalsust näilisest olemisest läbi nägema, sest ta elab täielikult selle maailma reaalsuses. Natsi-Saksamaal läksid inimesed massiliselt natside poliitikaga kaasa, suutmata (tagantjärgi ilmselgest) kurjusest läbi näha. Bonhoeffer sai algusest peale sellest aru.⁶⁰

Bonhoeffer kritiseerib religiooni ka selle osalisuse, metafüüsilisuse ja individualistlikkuse tõttu. Religiooni osalisus tähendab Bonhoefferile kristoloogilist probleemi: tema jaoks kuulub *kogu inimkonna reaalsus* Jeesusele.⁶¹ Religioon see-eest asetab Kristuse valitsema kitsasse nurka, eemale elust, kes eksisteerib seal, kus miski

⁵⁵ Bonhoeffer-de Gruchy, 2010: 373 (kiri: 5. mai 1944).

⁵⁶ Bonhoeffer-de Gruchy, 2010: 213-214 (kiri: 5. detsember 1943), 367 (kiri: 30. aprill 1944).

⁵⁷ Bonhoeffer-de Gruchy, 2010: 189 (kiri: 21. november 1943).

⁵⁸ Bonhoeffer-de Gruchy, 2010: 366 (kiri: 30. aprill 1944).

⁵⁹ Scott, 1997: 358.

⁶⁰ Pugh, 2009: 142.

⁶¹ Scott, 1997: 358-359.

muu ei eksisteeri, piiri peal, kus inimese enda ja tehnoloogia võimed otsa saavad.⁶² Metafüüsiline probleem seisneb selles, et Jumalat tajutakse kui üdini teispoolset, üleloomulikku,⁶³ aga Bonhoeffer väidab, et „Jumal on teispoolne elu keskel“⁶⁴

Kristlik religioon on indiviidi isiklik ettevõtmine, religioosne inimene endassetõmbunud ning tema usk on individualistlik. Scott kirjutab, et religioon tõmbab maailma ja usu vahele piiri. Religioon ei kirjelda reaalsust nii nagu see tõeliselt on, vaid see jääb alati poolikuks, osaliseks. Bonhoefferi jaoks religioon hägustab tõelisust.⁶⁵ Usk see-eest haarab kogu elu, mis teeb usust universaalse, religioonist osalise. Sellepärast ei saa religioosus olla tõeliselt kristlik. Religiooni individualistlik ja metafüüsiline tasand on võimalik ületada asetades Kristuse elu keskele.⁶⁶

Kui religioosus on kristluse rüü, mis ajaga muutub, siis mida kujutaks endas religioonitu kristlus? Bonhoeffer väidab, et Karl Barth alustas kõnet religioonivabast kristlusest, aga jäi poolel teel pidama. Bonhoeffer kritiseerib, et Barthi „ilmutuse positivism“ ei paku tavalisele inimesele midagi uut. Ta pakub välja, et kõike, mis kiriku juurde kuulub, peaks mittereligioossele inimesele ümber mõtestama, kuna Bonhoeffer oli veendunud, et Kristus on ka nende päästja. Jumalast peab hakkama rääkima religioonitult, aga kuidas teha seda ilma „tingitud metafüüsika, vagaduse jms eeldusteta?“⁶⁷ Bonhoefferit soovib teada saada, milline peaks olema kristlane, kes ei lähtu oma maailma mõtestamisel religioonist.⁶⁸

2.2.2. Ilmalik kristlus

Bonhoeffer pakkus omaaegsele teoloogiale, mille esiplaanis olid näiteks Paul Tillich, Karl Barth ja Rudolf Bultmann, alternatiivset kristluse käsitlust mittereligioosel viisil.⁶⁹ Bonhoeffer peab eklesioloogias oluliseks kaasaegset

⁶² Bonhoeffer-de Gruchy, 2010: 364 (kiri: 30. aprill 1944).

⁶³ Scott, 1997: 358.

⁶⁴ Bonhoeffer-de Gruchy, 2010: 367 (kiri: 30. aprill 1944).

⁶⁵ Scott, 1997: 358.

⁶⁶ Scott, 1997: 359.

⁶⁷ Võtsin sõnasõnalise fraasi Jaan Lahe tõlkest. Lahe, 2009: 367.

⁶⁸ Bonhoeffer-de Gruchy, 2010: 363-364 (kiri: 30. aprill 1944).

⁶⁹ Bonhoeffer-de Gruchy, 2010: 19.

maailma, mis on autoriteedi alt vabanenud, iseseisvaks ja täisealiseks saanud ning seetõttu eeldab, et teoloogilisi küsimusi käsitletak siiralt mõistuslikkuse kaudu. Elmar Salumaa väidab, et „Bonhoefferi kogu teoloogiline mõtlemine keskendubki peamiselt kahe ulatusliku probleemistiku ümber: täisealiseks saanud maailm (ingl. k. *world come of age*) ja selle tähendus kristliku sõnumi kuulutamisel.“⁷⁰

Teoloogilistes vanglakirjades osutab Bonhoeffer vajadusele kristluse järele, mis ei ole inimese põhimõtetele loodud institutsioon, vaid jumala and ning milles inimesed panevad tähele selle maailma olemust, probleeme, kuuludes siia maailma.⁷¹ Bonhoefferi ilmalik, religioonitu kristlus on tema vanglakirjade tuum. Neis püüab ta kaasaegset inimkonna reaalsust arvesse võttes esile tõsta Kristust, kes on põimitud sellesse reaalsusesse. Bonhoeffer leidis, et just sekulaarses maailmas saab Kristus täielikuks.⁷²

2.2.2.1. Jumal ilmalikus kristluses

Bonhoeffer soovib Jumala tagasi inimelu keskmesse tuua, lähenedes inimestele mitte nende nõrkuse, vaid tugevuse kaudu, milleks on nende küpsus ja iseseisvus vastutustundlike inimestena. Bonhoeffer uskus, et piibellik usk on keskendunud selle maailma säilitamisele, mitte selle lunastamisele. See keskendub just elu täieliku kaasamisele, mitte sellest eraldumisele. Pietism on selles kontekstis tema meelest valetõlgendus piibellikust usust.⁷³

Bonhoeffer kirjutab jällegi, kuidas me ei peaks Jumalast mõtlema kui kellestki, kes täidab meie teadmatuse puudulikkust, kuna siis on Jumal jällegi lükatud ja aina enam lükatakse piirialale. Jumalat tuleks otsida kohtadest, mida me teame, mitte ainult neist kohtadest, mida me ei tunne, Jumal soovib, et me leiaksime teda asjadest, mis on lahendatud, mitte ainult neist asjadest, mis on lahendamata. Nii teaduslikust

⁷⁰ Salumaa, 1993: 2169-2170.

⁷¹ Bonhoefferi sõber Bethge kirjutab, et Bonhoefferi religiooni ja usu eristamine lähtub Lutherist, kelle jaoks religiooni loovad inimesed, aga usk on Püha Vaimu kingitus. **Abbott**: 6-8.

⁷² **Sopko**, Andrew J. 1983. Bonhoeffer: An Orthodox Ecclesiology? – *The Greek orthodox theological review*. Vol. 28, No. 1. P 84.

⁷³ **Bonhoeffer-de Gruchy**, 2010: 24.

uurimusest, kui väga inimlikest asjadest, nagu surm, kannatus ja süü. Arvata, et kristluses on neile küsimustele juba vastatud, on rumalus – kristluse vastused inimese elu küsimustele on täpselt sama ebaveenvad, kui igal teisel alal. Ja jällegi ei ole Jumal ka siinkohal lihtsalt ajutine abinõu. Jumalat peaks otsima elu keskelt, mitte ainult surmas, süüs, patus, lunastuses jne, vaid igapäevases elus samamoodi. Jumal ei tule esile ainult siis, kui on mingi ülimalt keeruline probleem, mis vajab lahendust, me peaksime märkama hakkama teda igal pool, sest Kristuses pole sellist asja nagu „kristluse probleemid“.⁷⁴

Bonhoeffer väidab, et piibellikku Jumalat on võimalik täielikult kogeda ainult usus Jeesusesse ning elades „teiste jaoks“. See vabastab inimesed „minast“ ning nii on võimalik kogeda transtsendentsust. Bonhoefferile ei ole inimeste suhe Jumalaga religioosne, ehk suhe kellesegi kõrgeimasse, võimsaimasse, perfektseimasse olevasse, kes hoolitseb iga meie puudujäägi eest, sest see pole tõeline transtsendentsus. Nagu varem sai kirjutatud (peatükk 1.3.2.), siis transtsendentsus on Bonhoefferile eetiline mõõde, transtsendentsuse saame me „elades teiste jaoks“.⁷⁵

2.2.2.2. Kristlane ilmalikus kristluses

Bonhoefferi ilmalikku kristlust iseloomustab radikaalne Kristuse inkarnatsiooni rõhutamine: kristlased peavad õppima elama, nagu Jumalat ei eksisteeriks (ld *etsi deus non daretur*), sest Jeesus sai inimeseks⁷⁶. Bonhoeffer kirjutab, kuidas ta aina enam on mõistma hakanud kui sügavalt (maa)ilmalik kristlus ikkagi on, seetõttu ei saa kristlane olla *homo religiosus*, vaid peab olema tavaline inimene, nagu ka Jeesus oli inimene.⁷⁷

Bonhoefferi arvates peab *ἐκ-κλησία* ehk kristlik kogudus kui väljavalitud, ettemääratud, „religioosselt privileeeritud“ (Rm 8:30)⁷⁸ kuuluma siia maailma. Nii

⁷⁴ Bonhoeffer-de Gruchy, 2010: 405-407 (kiri: 29. mai 1944).

⁷⁵ Bonhoeffer-de Gruchy, 2010: 26.

⁷⁶ Bonhoeffer-de Gruchy, 2010: 541 (kiri: 21. juuli 1944).

⁷⁷ Bonhoeffer-de Gruchy, 2010: 541 (kiri: 21. juuli 1944).

⁷⁸ Rm 8:30 „Aga keda ta on ette määranud, neid on ta ka kutsunud; ja keda ta on kutsunud, need on ta ka õigeks teinud, aga keda ta on õigeks teinud, neid on ta ka kirgastanud.“

saab Kristus olla „tõeliselt maailma Issand“ (ingl *truly lord of the world*) ja lakkab olemast pelgalt „religiooni objekt“ (ingl *the object of religion*).⁷⁹

Inimkond on vastutav Jumala ees, aga ilma Jumalata. Bonhoeffer uskus, et selline käsitlus usust annab võimaluse sekulaarsel inimesel uskuda piibellikku Jumalat, kelle võimu tuleb mõista nõrkuses inimese eksistentsi piirides, samas on see Jumal maailma kese. Bonhoeffer lähtub ristiteoloogiast – Jumal on maailmas nõrk ja võimuta ning just sellepärast aitab meid. Piibellik Jumal on Bonhoefferile „kannatav Jumal“. Kui Jeesus eksisteerib „teiste jaoks“, siis ei tohiks ka kirik otsida enese-säilitamise viise (nagu seda tegi kirik Natsi-Saksamaa ajal), vaid peaks olema „maailmale avatud“ ning kannatama koos nendega, keda rõhutakse.⁸⁰

Kristlane on tavaline inimene, kes elab ilmalikult ja Jumal on selleks loa andnud. Kristlase tunneb Bonhoefferi arvates ära sellest, et ta jagab Jumala kannatust selles maailmas (Mt 26:40)⁸¹, kuid religioosne inimene ei näe Jumalat kannatavana. Kristlane ei ole ka sellepärast religioosne, kuna ta ei tunne, et ta peab „kellekski“ saama (patustaja, pühak). Ükski religioosne tegu ei tee kedagi kristlaseks, vaid kristlane on see, kes ilmalikus elus jagab Jumala kannatust.⁸²

Kristlane peab Bonhoefferi jaoks elama ilmalikus maailmas, sest ilmalikus maailmas elamine nullistab igasugused religioossed ambitsioonid. Bonhoeffer kirjutab, et tõeline *μετάνοια* ehk meelearandus on elada Jeesuse jälgedes. Bonhoeffer toob välja, et Jeesus kutsub end järgima kõiki, mitte tingimata usklikke. Seda mitte sellepärast, et nad on pöördunud patused, vaid sellepärast, et nad järgnevad ning neid kõiki ühendab see, et nad jagavad Jumala kannatust – seda usk tähendabki.⁸³ Bonhoeffer väidab, et Jeesus kutsub ellu, mitte uude religiooni. Maailma Jumalatust ei

⁷⁹ Bonhoeffer-de Gruchy, 2010: 364 (kiri: 30. aprill 1944).

⁸⁰ Bonhoeffer-de Gruchy, 2010: 26.

⁸¹ Mt 26:40 „Ja Jeesus tuli jüngerite juurde ja leidis nad magamast ning ütles Peetrusele: „Niisiis te ei jaksanud ühtainustki tundi koos minuga valvata?“

⁸² Bonhoeffer-de Gruchy, 2010: 480-482 (kiri: 18. juuli 1944).

⁸³ Bonhoeffer ei täpsusta kusagil väga selgelt, kas usk saab alguse inimese alluvast teost Kristusele või tuleb see ainult Jumalalt. Palmisano, 2016: 2-3.

tohiks Bonhoefferi sõnul varjata, vaid seda tuleb täiel rinnal vastu võtta. Võib-olla just tänu sellele, et maailm on Jumalata, oleme me Jumalale lähemal.⁸⁴

2.2.2.3. Kirik ilmalikus kristluses

Olenemata sellest, et kirik ei suutnud Bonhoefferi ajal kõneleda kannatajate eest, oli talle kirik siiski väga olulisel kohal. Kristlaste kogukond ja kristlus on jüngrite kogukond. Kogu uue kristliku elu alus peaks olema teenimine, mitte domineerimine. Bonhoefferi jaoks oli oluline, et kirik jääks vabaks ruumiks, mis ei ole välja surutud avalikust ruumist.⁸⁵

Richard Quinney väidab, et religioon on Platoni kahe maailma käsitluse lõksus⁸⁶. Bonhoeffer soovib kahe maailma käsitluse kukutada, kuna see piirab Kristuse eksistentsi – Kristus saab toimida inimeste keskel, olla tõeline kirik nende kahe maailma ühendamisel. Jeesuse inimesekssaamisega on sekulaarse ja jumaliku, inimese ja jumala vaheline lõhe kokku paigatud.⁸⁷ Green võtab Bonhoefferi käsitluse vaimse ja materiaalse maailma kohta kokku: “Lühidalt öeldes: teispoolsus puudub”.⁸⁸ Kristus eksisteerib Bonhoefferile kõiges: spirituaalses, intellektuaalses ja materiaalses reaalsuses – *kõiges*. Quinney kirjutab, et sekulaarne ja sakraalne tuleks ühendada - maailm tervikuks teha.⁸⁹

Selle juures on Bonhoefferile oluline, et kiriku maailmas eksisteerimine ei muutuks pealiskaudseks, vaid kiriklikud osad (palve, ülistus) peaksid muutuma isiklikumaks, salajasemaks; oleks vaja taastada algkiriklik „arkaaniline distsipliin“ (ld *disciplina arcani*)⁹⁰, et usu müstilisus oleks kaitstud liigse lihtsustamise eest. Isiklikumaks, salajasemaks muutmine ei tähenda individualiseerumist, vaid seda

⁸⁴ **Bonhoeffer-de Gruchy**, 2010: 480-482 (kiri: 18. juuli 1944).

⁸⁵ **Bonhoeffer-de Gruchy**, 2010: 27-29.

⁸⁶ **Quinney**, Richard. 1982. *Social Existence. Metaphysics, Marxism, and the Social Sciences*. Beverly Hills, London, New Delhi: Sage library of social research. P 14.

⁸⁷ **Greggs**, 2011: 5.

⁸⁸ Ingl *Bluntly put: there is no “up”*. **Green-Tietz-Zimmermann**, 2012: 12.

⁸⁹ **Quinney**, Richard. 1982. *Social Existence. Metaphysics, Marxism, and the Social Sciences*. Beverly Hills, London, New Delhi: Sage library of social research. P 14.

⁹⁰ „Salajane distsipliin“ peaks hoidma maailma kirikusse langemist ja kiriku ilmalikkustumise eest. Arthur Võõbus kirjutab, et „salajast distsipliini“ (ld *disciplina arcani*) hakati praktiseerima selleks, et „hoida jumalateenistuse teatud osasid, mis on eriti pühad, saladuses.“

„ülistuse ja palve „saladus“ peab alati järgnema vastutustundlikule teole.“ Bonhoeffer on realist: oluline on maailmas elamine. Uus kristlus saab välja kasvada palvest ja kristlikust teost.⁹¹

Kristlik tegu on Bonhoefferile „teiste jaoks eksisteerimine“. Ta leidis, et kirik kui Jumala moodustatud kogudus peab alati eksisteerima teiste jaoks. Bonhoeffer kirjutas aktiivselt juudiküsimust silmas pidades, et kirik peab aitama kõiki ohvreid, ka mittekristlasi, sest igasuguse ohvri kannatus tuleb lõpetada. Ilmselt sellepärast ühines Bonhoeffer plaaniga hukata Hitler – midagi muud enam ei jäänud üle.⁹²

2.2.3. Kokkuvõte „religioonitust kristlusest“

See sama Jumal, kes on meiega, jätab meid maha. Sama Jumal, kes sunnib meid elama maailmas, kus Jumal ei ole enam tööhüpotees, on see Jumal, kelle ees me seisame iga minut, alatasa. Jumala ees ja Jumalaga, me elame ilma Jumalata. Jumal annab loa, et ta tõugataks maailmast välja ristile. Jumal on maailmas jõuetu ja just sellepärast ja ainult sellepärast on ta meie kõrval ja aitab meid. Mt 8:17⁹³ teeb selgeks, et Kristus aitab meid mitte oma kõikvõimsuse omaduse kaudu, vaid justnimelt oma nõrkuse ja kannatamise omaduse tõttu. See on Bonhoefferi jaoks oluline erinevus kristluse ja religioossuse vahel. Inimese religioossus suunab inimesi Jumala väe vajadusse, mis teeb Jumalast *deus ex machina*. Piibel juhib inimesi jõuetu ja kannatava Jumala juurde. Ainult kannatav Jumal on võimeline aitama. Sel määral võib öelda, et varasemalt kirjeldatud areng täisikka jõudnud maailma, mis on teinud tee vabaks vales Jumala käsitlest, vabastab meid. Seda selleks, et me näeks Piibli Jumalat, kes saavutab edu ja võimu maailmas, olles selle juures jõuetu. See on Bonhoefferi jaoks „ilmaliku tõlgenduse“ oluliseks punktiks.⁹⁴

Bonhoeffer tõesti soovib, et tema käsitus religioonitust kristlikust eetikast oleks vaba religiooni ideoloogilistest, ajaloolistest ja dogmaatilistest eeldustest,

⁹¹ **Bonhoeffer-de Gruchy**, 2010: 27-29.

⁹² **Dress**, 1970: 137.

⁹³ **Mt 8:17** „et läheks täide, mida on räägitud prohvet Jesaja kaudu: „Ta on võtnud ära meie haigused ja kandnud meie tõved.““

⁹⁴ **Bonhoeffer-de Gruchy**, 2010: 478-480 (kiri: 16.juuli 1944).

kõnetades religioonituid inimesi, olles puhta usu eetika. Kui hästi Bonhoefferil õnnestub kirjutada usust ilma religioonita, on teine asi. David W. Clark kritiseerib, et Bonhoefferi esitatud eetika on ikkagi kristlik. Õigupoolest eeldab ta oma teoloogias luterlikku religiooni käsitlust ning seda saab järgida, kui jagada samu luterliku kristluse põhimõtteid.⁹⁵

2.3. Vastutustundliku tegutsemise eetika

„Kui Bonhoeffer viibis veel Tegeli vanglas, küsis temalt üks kaasvang, et kuidas tema kui kristlane võis aktiivselt osa võtta vastupanuliikumisest. Sellele vastas ta lihtsa võrdpildiga: kui joobnud autojuht mööda tänavat kihutab, kas saab siis tema kui pastori ülesanne piirduda ainult sellega, et ta õnnetuse ohvreid matab ja nende omakseid lohutab; eks oleks ju vajalikum, et ta joobnu käest rooli haaraks ja sel viisil aitaks õnnetust vältida?“⁹⁶

– Dietrich Bonhoeffer

Salumaa väidab, et „Bonhoefferi kogu teoloogiline mõtlemine keskendubki peamiselt kahe ulatusliku probleemistiku ümber: täisealiseks saanud maailm ja selle tähendus kristliku sõnumi kuulutamisel.“ Niisiis lähtub Bonhoefferi eetika tema kristoloogias, mis põhineb Jeesuse mäejutlusel ning mille järgi esiteks on inimese eetiliseks ülesandeks vastata Jeesuse kutsele olla tema jänger (Mt 10:38, Mk 10:21, Jh 21:22). Teiseks eetiliseks ülesandeks on pöörata oma süda tagasi Jumala ja teise inimese poole, mida on võimalik teha teenides teist inimest, elades tema jaoks.

Eelnevalt kirjeldasin ajaloolist ning teoloogilist külge Bonhoefferi kristoloogias lähtuvast ilmalikust kristlusest. Selles peatükis käsitlen ma Bonhoefferi kristlikku eetikat, mille järgi saab kristlane religioonitus maailmas ainult Kristusele toetudes elada. Bonhoefferi „religioonitut kristlust“ on võimalik paremini mõista kristoloogilise juhtlause „Jeesus – inimene, kes eksisteerib teiste jaoks“ kaudu, millega käib kaasas sügavalt juurdunud eetiline implikatsioon. Will J. Abbott toob välja, et sellise eetilise tingimuse järgi on inimesed suunatud jääma elu keskele, kogukonda, mitte põgenema maailmast inimeste loodud idealismide reaalsusse.⁹⁷ Olen selle peatüki

⁹⁵ Clark, 1968: 68.

⁹⁶ Salumaa, 1993: 2168.

⁹⁷ Abbott: 8.

koostanud põhiliselt tema kirja *After Ten Years* struktuurist lähtudes. See peatükk erineb eelmistest oma vormi poolest, kuna ta on eelmiste peatükkide kokkuvõtlik, deskriptiivne, eetiline käsitlus.

Bonhoeffer kirjutab, et „Iga tõeline tegu on see, mida mitte keegi ei saa sinu eest teha, vaid mida sa pead ise tegema.“⁹⁸ Kristlasena tõlgendab Bonhoeffer natsionaalsotsialistlikku võimu piibelliku kurjusena.

Esimesena harutab Bonhoeffer järjest lahti eetilised tõekspidamised, millele inimesed tihti toetuvad: mõistlikkus, eetiline pühendumus, südametunnistus, kohusetundlikkus, vabadus ja vooruslikkus ning analüüsib neid oma aja kontekstis, püüdes välja tuua selle, millele oleks võimalik kõige meeletikum olukorras (milles ta ise oli) viimasena toetuda.

Ta kirjutab, et mõistuslikkusele ei ole võimalik lõpuni toetuda, kuna selle tõlgenduse järgi on maailm justkui mõistusega haaratav, loogiline ja terviklik koht. Need, kes seda teevad, lõpuks pettuvad maailmas ja annavad alla, kuna nad ei suuda mõista, et see maailm on suures osas müsteerium ning selles on palju katkiseid osi. Need inimesed, kes proovivad äärmiselt eetilised olla, rikkumata sotsiaalseid ja ühiskondlikke norme, langevad eetilise fanatismi ohvriteks. Nad ei suuda vastu astuda „kurjale“, sest pidades liiga oluliseks eetilisi põhimõtteid, jäävad nad kavalama hammasrataste vahele. Nad ei mõista, et teised inimesed ei pruugi alati nende eetiliste reeglite järgi mängida.⁹⁹

Ka südametunnistusele ei saa alati toetuda, sest „kurjale“ vastu hakates ei mõista südametunnistusele toetuv inimene, et eksisteerib „halb“ ja „veel halvem“. Sellised inimesed ei andesta endale, kui nad teevad vigu, sest nende jaoks on petetud südametunnistus halvem kui eksiv, patune südametunnistus ning seetõttu langeb selline inimene oma südametunnistuse lõksu.¹⁰⁰

Bonhoefferi jaoks on sakslased väga kohusetundlik rahvas. Samas arvab ta, et inimeste seas pole seetõttu enam kodanikujuulgust. Ta ei arva, et asi on arglikkuses, vaid

⁹⁸ Bonhoeffer-de Gruchy, 2010: 425 (kiri: 8. juuni 1944).

⁹⁹ Bonhoeffer-de Gruchy, 2010: 38-40.

¹⁰⁰ Bonhoeffer-de Gruchy, 2010: 38-40.

uskumuses eneseohverdusse, et teenida tervikut ning alluda käsule. Bonhoefferi meelest poleks rahvas osanud oodata, et nende kuuletumist suurema hulga hüve jaoks võidakse kurjasti ära kasutada. Kodanikujuulgus on rajatud vaba inimese vabast tahtest tulenevale teole ning Jumala andestusele, kui see tegu perfektne pole. Seetõttu ei ole kohusetundele võimalik lõpuni välja toetuda, kuna kohusetundlikkus sõltub mingist kõrgemast käsust, mis omakorda piirab isiklikku vastutustunnet. Kohusetundlikkuse abil pole „kurjusele“ võimalik vastu hakata, sest igasugune „kurjus“ on Bonhoefferi sõnul võimalik ületada ainult igäihe enese seest tuleva vastutustundliku teoga.¹⁰¹

Järgmisena käsitleb Bonhoeffer vabadust. Ta kirjutab, et vabadus ei hooli südametunnistusest ega mainest, mis justkui teeks vabadusest hea lähtekoha „kurjuse“ vastu seismisel. Vaba inimene arvab tihti, et tema vabadus on üle kõige, absoluutselt „parim“, kõige tähtsam väärtus. Bonhoeffer hoiatab, et vabadusest lähtuv inimene peaks oma vabadusega hoolikalt ümber käima, sest ta võib ajada segi, mis on halb ja mis halvem. On inimesi, kes toetuvad eetilisel otsustamisel mainele. Bonhoeffer kirjutab, et end avalikkuse eest kaitsta prooviv inimene püüdleb mõnikord isikliku vooruslikkuse poole, millega ta langeb pietismi. Samas eemaldab ta end sellega igasugusest ebaõiglusest, mis teda ümbritseb. Ta ei suuda vastutustundlikult, hetke olukorrast lähtuvalt toimida, kuna kõik milles ta läbi kukub, teeb teda üleliia murelikuks, mistõttu ta langeb äärmuslikku depressiooni või muutub eneseõigustuslikuks ja silmakirjalikuks inimeseks.¹⁰²

Mida Bonhoeffer eelnevate eetilise otsustuse tugipunktide analüüsiga öelda tahab on see, et täielikuks vastutustundlikuks tegutsemiseks ei saa lootma jääda ainult eelmainitud moraalse käitumise eeldustele (mõistuslikkus, eetiline pühendumuslikkus, südametunnistus, kohusetundlikkus, vabadus, vooruslikkus). Eetilise olukorra loovad inimestele teised inimesed, mitte abstraktsed moraalireeglid ning toetuda saab ainult Jumala kutsele olla kuulekas ja elada täielikus usus. Inimesed otsivad kindlust nende

¹⁰¹ Bonhoeffer-de Gruchy, 2010: 38-40.

¹⁰² Bonhoeffer-de Gruchy, 2010: 40.

enda loodud ja hästi planeeritud institutsioonidest, aga Bonhoeffer ütleb, et kogu kindlus tuleb Jumala kutsesest.¹⁰³

¹⁰³ **Bonhoeffer-de Gruchy**, 2010: 40.

KOKKUVÕTE

Käesoleva uurimuse eesmärgiks oli tõlgendada Bonhoefferi teoloogilisi vanglakirju ning neis esile tulevat kristoloogiat. Töö kirjutamisel lähtusin kahest uurimisküsimusest, milleks olid: kes on Kristus ilmalikus maailmas, religioonitu kristluse järgi ja kuidas peaks ilmaliku kristluse järgi maailmas elama?

Bonhoefferi jaoks on kristlus sügavalt ilmalik ning tema „religioonitu kristluse“ aluseks on Kristuse inimesekssaamine. Maailmas, mis on „täisikka jõudnud“ peavad kristlased elama nagu Jumalat ei eksisteeriks. Kristlane ei saa olla religioosne, vaid peab jääma Jeesuse eeskujul siinpoolsele maailmale keskendunud inimeseks, sest Bonhoeffer väidab, et vaid nii saab Kristus „tõeliseks maailma Issandaks“.

Bonhoeffer pidas vajalikuks kirjutada kristlikust usust nii, et selle pole võimalik religioosseid ega ideoloogilisi vorme võtta. Algkristlikku usu pühadust hoiab labastumise eest „salajane distsipliin“. Kuna inimene elab Jumalata maailmas, siis on vastutus tema enda peal. Sellega lükkab ta eemale ajaloolise ja religioosse „Jumal masinast“ idee, mille järgi täideti Jumalaga inimese puudujääkide lüngad. Vastutustundlik kristlane religioonijärgses maailmas ei peaks oma eetilistes otsustustes lähtuma mitte inimese loodud institutsioonidest, vaid esiteks Jumala kutsest ja teiseks kaasinimese jaoks elamisest.

Bibliograafia

Abbott, Will J. *Bonhoeffer's Religionless Christianity: Inculturating for Human Maturity*. Washington, D.C.: The Catholic University Of America.

Adams, Daniel Clayton. 2015. The Formation of the Prisoner-Theologian Dietrich Bonhoeffer: A Close Reading of Letters and Papers from Prison, from April 5, 1943, to July 20, 1944. Master's Thesis. University of Cape Town.

Ahas, Kaidi. 2019. Martin Lutheri "Magnificatist" tuletatav *kenosise* kontseptsioon feministliku kenootilise teoloogia debatis. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool.

Auksmann, Enn (tõlkinud saksa keelest). 2015. Odav arm ja kallis arm. – *Meie Kirik*. 23.06. URL: <https://www.meiekirik.net/index.php/art/19-odav-arm-ja-kallis-arm> (vaadatud 21.04.2021).

Bonhoeffer, Dietrich. 1963-A. *The Communion of Saints: A Dogmatic Inquiry into the Sociology of the Church*. New York, Evanston: Harper & Row.

Bonhoeffer, Dietrich. 1963-B. *The Cost of Discipleship. Revised Edition*. New York: Macmillan Publishing.

Bonhoeffer, Dietrich. 1966. *Creation and Temptation (Combined ed)*. London: SCM Press.

Bonhoeffer, Dietrich, **de Gruchy**, John W. (Editor). 2010. *Letters and Papers from Prison (Dietrich Bonhoeffer Works, Vol. 8) (1st ed.)*. Minneapolis: Fortress Press.

Bulkholder, Benjamin J. 2013. Christological Foundations for an Ecological Ethic: Learning from Bonhoeffer. – *Scottish Journal of Theology*. Vol. 66, No. 3, 338-356.

Clark, David W. 1968. A Preliminary Investigation and Critique of the Ethics of Dietrich Bonhoeffer. Master's Theses. Loyola University Chicago.

Dankers, Paul. 2019. The 'two natures' of Christ: A Critical Analysis of Dietrich Bonhoeffer's Christology. A Dissertation. University of the Western Cape.

de Gruchy, J. W. (Editor). 1999. *The Cambridge companion to Dietrich Bonhoeffer* (Cambridge Companions to Religion). Cambridge: Cambridge University Press.

DeJonge, Michael P. 2017. *Bonhoeffer's Reception of Luther (1st ed.)*. Oxford: Oxford University Press.

DeJonge, Michael P. 2016. Bonhoeffer's Two-Kingdoms Thinking in 'The Church and the Jewish Question'. – *Christ, Church and World: New Studies in Bonhoeffer's Theology and Ethics*, edited by Michael Mawson and Philip G. Ziegler. 141–60.

Dress, Susanne. 1970. Remarks on the Theology of Dietrich Bonhoeffer. – *Union Seminary Quarterly Review*. Vol. XXV, No. 2, 131-149.

Ericksen, Robert P. 2012. *Complicity in the Holocaust: Churches and Universities in Nazi Germany (1st ed.)*. Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, São Paulo, Delhi, Mexico City: Cambridge University Press.

Fairclough, John. F. 1968. Dietrich Bonhoeffer's approach to systematic theology. Master's thesis. Durham University.

Green, Clifford. 1999. *Sociality and Christian Community After 1933*. P 129. **de Gruchy, J. W.** (Editor). *The Cambridge companion to Dietrich Bonhoeffer* (Cambridge Companions to Religion). Cambridge: Cambridge University Press.

Green, Clifford. 2012. *Christus in Mundo, Christus pro Mundo. Bonhoeffer's Foundations for a New Christian Paradigm*. **Tietz, Christiane, Zimmermann, Jens** (Toimetajad). *Bonhoeffer, Religion and Politics: 4 th International Bonhoeffer Colloquium (International Bonhoeffer Interpretations) (New edition)*. Frankfurt, Berlin, Bern, Brussels, New York, Oxford, Vienna: Peter Lang.

Greggs, Tom. 2011. *Theology Against Religion: Constructive Dialogues with Bonhoeffer and Barth*. London, New York: T&T Clark International.

Harvey, Barry. 2015. *Taking Hold of the Real: Dietrich Bonhoeffer and the Profound Worldliness of Christianity*. Eugene: Cascade Books.

Jäägem kokku. 2018. – *Avatud Piibli Ühing*. 02.05. URL: <https://www.avatudpiibel.ee/piiblivoti/2018/05/02> (vaadatud 19.04.2021).

- Karjasekirjad** – Valguse Tee Vabakogudus. 2019. *Kes on kristlane?* [Video]. YouTube. 14.05. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=5PLKbzsUw5w> (vaadatud 13.04.2021).
- Karo**, Roland. 2016. Tõejärgne maailm, tõejärgne kristlus? – *Kirik & Teoloogia*. 02.12. URL: <https://kjt.ee/2016/12/toejargne-maailm-toejargne-kristlus/> (vaadatud 16.04.2021).
- K&T Toimetus**. 2015. Eile möödus 70 aastat Dietrich Bonhoefferi surmast. – *Kirik & Teoloogia*. 10.04. URL: <https://kjt.ee/2015/04/eile-moodus-70-aastat-dietrich-bonhoefferi-surmast/> (vaadatud 16.04.2021).
- Lahe**, Jaan. 2009. Kuus kirja Tegeli vanglast. – *Akadeemia*. Vol. 2, No. 239, 365-387.
- Lawrence**, Joel. 2010. *Bonhoeffer: a Guide for the Perplexed*. London, New York: T&T Clark International.
- Lindsey**, Mark R. 2011. Bonhoeffer's eschatology in a world "come of age". – *Theology Today*. Vol. 68, No. 3, 290–302.
- Long**, Stephen. 2010. *Christian Ethics: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Marsh**, Charles. 1996. *Reclaiming Dietrich Bonhoeffer: The Promise of His Theology*. New York, Oxford: Oxford University Press.
- Marty**, Martin E. 2011. *Dietrich Bonhoeffer's Letters and Papers from Prison: A Biography (Lives of Great Religious Books, 54) (Illustrated ed.)*. Princeton, Oxford: Princeton University Press.
- Meie Kirik toimetus. 2020. Teoloog: humanismi ajastul on Jumalale seatud piirangud. – *Meie Kirik*. 28.11. URL: <https://www.meiekirik.net/index.php/uudislood/1587-teoloog-humanismi-ajastul-on-jumalale-seatud-piirangud> (vaadatud 26.04.2021)
- Metaxas**, Eric. 2010. *Bonhoeffer. Pastor, Martyr, Prophet, Spy: a Righteous Gentile vs. The Third Reich*. Nashville, Dallas, Mexico City, Rio de Janeiro: Thomas Nelson.

- Metaxas**, Eric (Acton Institute). 2012. *Eric Metaxas - Dietrich Bonhoeffer and Christian Social Witness*. [Video]. YouTube. 28.06. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=p4Wpp6ewy5k&t=3421s> (vaadatud 16.04.2021).
- Morison**, Michael L. 1981. *Christology as the Unifying Factor in the Life and Work of Dietrich Bonhoeffer*. Master's Thesis. Loyola University Chicago.
- Moses**, John A. 1999. *Bonhoeffer's Germany: the political context*. Pp 3-21. **de Gruchy**, J. W. (Editor). *The Cambridge companion to Dietrich Bonhoeffer (Cambridge Companions to Religion)*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nelson**, F. Burton. 1999. *Finkenwalde: Life in Community*. Pp 35-39. **de Gruchy**, J. W. (Editor). *The Cambridge companion to Dietrich Bonhoeffer (Cambridge Companions to Religion)*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Osness**, Erik. 2017. *The Sacramentality of Bonhoeffer's Ecclesiology*. Master's Thesis. Concordia University of Edmonton.
- Palmisano**, Trey. 2016. *Peace and Violence in the Ethics of Dietrich Bonhoeffer: An Analysis of Method*. Eugene: Wipf and Stock.
- Peck**, William Jay. 1968. *The Significance of Bonhoeffer's Interest in India*. – *Harvard Theological Review*. Vol. 6, No. 1, 431-50.
- Plant**, Stephen. 2004. *Bonhoeffer: Outstanding Christian Thinkers*. London, New York: Bloomsbury Publishing Plc.
- Pugh**, Jeffrey C. 2009. *Religionless Christianity: Dietrich Bonhoeffer in Troubled Times*. T&T Clark International.
- Quinney**, Richard. 1982. *Social Existence. Metaphysics, Marxism, and the Social Sciences*. Beverly Hills, London, New Delhi: Sage library of social research.
- Riistan**, Ain. 2021. *Keset küla: Kultuurid, subkultuurid ja kristlus*. – *Raadio 7*. 15.04. URL: <https://subsplash.com/raadio7/saated/mi/+xnjd8xk?autoplay=true> (kuulatud 26.04.2021)
- Salumaa**, Elmar. 1993. *Dietrich Bonhoeffer ja tema teoloogiline mõttepärand*. – *Akadeemia*. Vol. 10, No. 9, 2165-2180.
- Salumaa**, Elmar. 1993. *Vastupanu ja andumus: Vanglakirju ja -märkmeid*. – *Akadeemia*. Vol. 10, No. 9, 2181-2194.

- Scott, Peter.** 1997. Nature in a “world come of age“. – *New Blackfriars*. Vol. 78, No. 919, 356-368.
- Sopko, Andrew J.** 1983. Bonhoeffer: An Orthodox Ecclesiology? – *The Greek orthodox theological review*. Vol. 28, No. 1, 81-88.
- Tietz, Christiane, Zimmermann, Jens** (Toimetajad). 2012. *Bonhoeffer, Religion and Politics: 4 th International Bonhoeffer Colloquium (International Bonhoeffer Interpretations) (New edition)*. Frankfurt, Berlin, Bern, Brussels, New York, Oxford, Vienna: Peter Lang.
- Vaher, Anna-Liisa.** 2006. „Suurteoloogi ümmargune juubel“. – *Eesti Kirik*. 08.02. URL: <http://www.eestikirik.ee/suurteoloogi-ummargune-juubel/> (vaatasin 02.03.2021).
- Vene, Ilmar.** 2013. Jumala tegevuse peatamine. – *Sirp*. 03.01. URL: <https://www.sirp.ee/s1-artiklid/c9-sotsiaalia/jumala-tegevuse-peatamine/> (vaadatud 26.04.2021)
- Verhagen, Koert.** 2019. Justified ex nihilo: Retrieving Creation for Theological Anthropology with Luther and Bonhoeffer. – *International Journal of Systematic Theology*. Vol. 21, No. 2, 199-216.
- von Sass, Hartmut.** 2020. Between the Times – and Sometimes Beyond: An Essay in Dialectical Theology and its Critique of Religion and “Religion“. – *Open Theology*. Vol. 6, 475–495.
- Võrgupiibel.* 2005. Tallinn: Eesti Piibliselts. URL: <http://piibel.net/> (vaadatud 21.04.2021).
- Võõbus, Arthur.** 2009. Sümbolika, 1. osa (I-IV). – *Kirik & Teoloogia*. 02.08. URL: <https://kjt.ee/2019/08/sumboolika-1-osa-i-iv/> (vaadatud 21.04.2021).
- Väljataga, Märt.** 2008. Mis saab siis, kui uskmatusti kaob? – *Vikerkaar/Vaatenurk*. Veebruar URL: <http://www.vikerkaar.ee/archives/11237> (vaadatud 13.04.2021).
- Wagner, Falk.** 2013. Religioon. – *Kirik & Teoloogia*. 27.12. URL: <https://kjt.ee/2013/12/religioon/> (vaadatud 26.04.2021).

Watson, Brian Kendall. 2015. *The Political Theology of Dietrich Bonhoeffer and the Ethical Problem of Tyrannicide* Master's Thesis. Louisiana State University and Agricultural and Mechanical College.

Workman, Jason G. 2015. *Existing for Others: Dietrich Bonhoeffer's Ecclesiology*. A Senior Honors Project. Honors College East Carolina University.

Wüstenberg, Ralf K. 2008. Religionless Christianity and Religious Pluralism: Dietrich Bonhoeffer "Revisited". – *Journal of Theology for Southern Africa*. Vol. 131, 4-15.

WORLDLY CHRISTIANITY DERIVED FROM DIETRICH BONHOEFFER'S CHRISTOLOGY, BASED ON HIS THEOLOGICAL PRISON LETTERS

SUMMARY

This paper seeks to interpret Dietrich Bonhoeffer's theological prison letter and the Christology that derives from these letters. This study has two main sections. The first section "The background to Bonhoeffer's theology" is divided into three chapters: "Bonhoeffer's bibliography", "Bonhoeffer and the wider context of Germany" and "Bonhoeffer's Christology before the prison letters". This section's purpose is to lay ground to Bonhoeffer's nonreligious interpretation of "worldly Christianity" found in his prison letters. The first two chapters are biographical and historical – where does he come from and in which context did Bonhoeffer develop his theological prison letters. The third chapter is a Christological analysis of Bonhoeffer's most important works: *Sanctorum Communio*, *Act and Being*, *The Cost of Discipleship* and *Ethics*.

The second part is the main contribution to this thesis: "Worldly Christianity: theological prison letters". This section is also divided in three: "The world come of age", "Religionless Christianity" and "Ethics of responsible action". This section's intention is to interpret Bonhoeffer's prison letter's. The first chapter of this section "The world come of age" is a analysis of Bonhoeffer's notion of the secular humanity that is independent of God and how Bonhoeffer thinks it all came to this. The next chapter "Religionless Christianity" is a treatise on Bonhoeffer's critique of religion, the nonreligious, worldly interpretation of Christianity and how Christ becomes "The Lord of all humanity". The last chapter of this part "Ethics of responsible action" is based on Bonhoeffer's letter *After Ten Years*. This chapter is a ethical conclusion of previous theological inquiry.

In this thesis two research questions were posed. The first question was "Who is Christ for Bonhoeffer in a secular world and in a "worldly Christianity"?" Bonhoeffer thought that Christianity is profoundly this-worldly and Christ's

incarnation is the basis to his “religionless Christianity”. Bonhoeffer sensed that the world has “come of age” and Christians have to live in it honestly *etsi deus non daretur*, as if there is no God. Bonhoeffer disregarded religion as something dishonest – he asserts that the Christians cannot be religious, but have to follow in Jesus’ footsteps to live thoroughly in this world – only then can Christ become truly the Lord of the world.

The second research question was “How should anyone live in the world by religionless Christianity?” Bonhoeffer sees the danger in nonreligious interpretation where the Church could lose its sanctified essence, but he claims that Church should recover it’s “arcane discipline” by which the holy parts of the Church are protected. Bonhoeffer proclaims that in “the world come of age” people live before God, but without God, so the responsibility lies within themselves. On this notion he develops an ethical treatise *After Ten Years* where he states that human beings get their ethical situation firstly from God and then from the other human.

LISA. Teoloogilised vanglakirjad

1. „Kümme aastat hiljem“¹ **detsember** 1942
2. Eberhard Bethgele Tegelist **30. aprill** 1944
3. Eberhard Bethgele Tegelist **5. mai** 1944
4. „Mõtteid Dietrich Wilhelm Rüdiger Bethge ristimise päevast“² **mai lõpp** 1944
5. Eberhard Bethgele Tegelist **29. mai** 1944
6. Eberhard Bethgele Tegelist **8. juuni** 1944
7. Eberhard Bethgele Tegelist **16. juuli** 1944
8. Eberhard Bethgele Tegelist **18. juuli** 1944
9. Eberhard Bethgele Tegelist **21. juuli** 1944
10. „Raamatu visand“³ **august** 1944

¹ Ingl *After Ten Years*.

² Ingl *Thoughts on the Day of Baptism of Dietrich Wilhelm Rüdiger Bethge*.

³ Ingl. *Outline for a Book*.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks

Mina, Kaidi Ahas, annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) minu loodud teose

Dietrich Bonhoefferi kristoloogias lähtuv ilmalik kristlus teoloogiliste vanglakirjade põhjal,

mille juhendaja on Prof dr Anne Kull,

reprodutseerimiseks eesmärgiga seda säilitada, sealhulgas lisada see digitaalarhiivi DSpace kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.

Annan Tartu Ülikoolile loa teha ülalmainitud teos üldsusele kättesaadavaks Tartu Ülikooli veebikeskkonna, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace kaudu Creative Commons'i litsentsiga CC BY NC ND 3.0, mis lubab autorile viidates teost reprodutseerida, levitada ja üldsusele suunata ning keelab luua tuletatud teost ja kasutada teost ärieesmärgil, kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.

Olen teadlik, et nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

Kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei riku ma teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse õigusaktidest tulenevaid õigusi.

Kaidi Ahas

Tartus, 30.04.2021